

TADEUSZ BRAJERSKI

CZASOWNIKI POLSKIE*

ZŁOŻONA BUDOWA CZASOWNIKÓW

§ 1. Czasowniki polskie są strukturami złożonymi. Ich budowa słowotwórcza różni się znacznie od budowy innych części mowy. Bardzo rzadkie są formy czasownikowe brzmiące tak jak formy gramatyczne innych części

---

* W wielonurtowym dorobku naukowym zmarłego 24 lipca 1997 roku Profesora Tadeusza Brajerskiego (por. Bibliografia, „Roczniki Humanistyczne” 30-31(1982-1983), z. 6, s. 9-20; 35-36(1997-1998), z. 6, s. 6-7) wyraźnie zaznaczyły się prace poświęcone trudnym sprawom polskiego czasownika. Dążąc do ich uporządkowania, Profesor opublikował cząstkowe rezultaty swoich badań w artykułach: *Krotkość czasownika we współczesnym języku polskim*, „Slavia Occidentalis” 21(1967), s. 17-24; *W sprawie „par aspektowych” typu pukać – puknąć*, „Prace Filologiczne” 32(1985), s. 79-85; *O derywacji wewnątrzczasownikowej*, w: *Slawistyczne studia językoznawcze*, Wrocław 1987, s. 75-81; *Uwagi o praesens historicum*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio FF, vol. VI, 9, 1988; *Geneza polskich (i słowiańskich) czasowników niedokonanych z formantem przedrostkowym*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”, Slawistyka, 1989(1992), nr 6, s. 61-66; *Słowiańskie przedrostki czasownikowe i aspekt*, w: *Munera linguistica Ladslao Kuraszkiewicz dedicata*, Wrocław 1993, s. 63-67. Całościową problematykę semantyczno-gramatyczną czasownika przedstawił po angielsku w podręczniku do nauki języka polskiego dla cudzoziemców *Polish Course Handbook. Translation and Notes. Vocabularies. Grammar*. [...] by Profesor..., Ph. D., Catholic University of Lublin, and Docent Alina Szala, Ph. D., Marie Curie-Skłodowska University, Lublin, with the assistance of Marcela Hajek, The Linguaphone Institute [Lublin-London 1979], s. 346, The Linguaphone Institute [London].

Wyniki swoich dawniejszych i nowszych przemyśleń na temat czasownika chciał Autor zawrzeć w zwartej syntezie, nad którą pracował w ostatnim okresie swojego życia. Całości nie zdążył przygotować do druku. Pozostawił jednak w miarę pełny materiał – skoncentrowany przede wszystkim na najtrudniejszych kwestiach znaczeniowych – który zamierzał opublikować. W większości jest to tekst przygotowany już w drugiej ostatecznej wersji maszynopisu.

mowy (np. *wykop* w zdaniach *Wykop te kartofle.* i *Trzeba zasypać ten wykop.*). Także poszczególne formy gramatyczne czasownika różnią się między sobą pod względem budowy morfologicznej.

Reprezentacyjną formą czasownika polskiego, występującą jako hasło w słownikach, jest forma bezokolicznika. Kończy się ona prawie zawsze na spółgłoskę *-ć*: *nieś-ć, pi-ć, br-a-ć, pis-a-ć, krzycz-e-ć* itp. Tylko niewielka grupa czasowników kończy się w tej formie na *-c*: *piec, wlec, móc, strzyc*. To zakończenie jest częścią rdzenia (w osobowych formach zmienia się w *k* i *g* oraz *cz* i *ż*: *piek-ę piecz-e-sz, mog-ę moż-e-sz*), ale pełni też funkcję końcówki bezokolicznika.

W pracach poświęconych słotwórstwu dzieli się polskie czasowniki na niepo pochodne (nie derywowane) i pochodne (derywowane).

1. Czasownik niepo pochodny składa się tylko z rdzenia o znaczeniu czasownikowym (stąd też nazwa czasownik rdzenny) i z morfemu lub morfemów gramatycznych. Definicja ta jest prosta i chyba powszechnie akceptowana, czasem jednak postrzegamy jej niedostateczność przy próbach stwierdzenia niepo pochodności, ew. pochodności czasownika. Sprawa ta ma niewielkie znaczenie w nauczaniu języka, nie będziemy się więc tutaj dokładnie nią zajmowali¹. Wyraźnie rdzenne są czasowniki bezprzedrostkowe, takie jak np. *nieś-ć, da-ć, pis-a-ć, pros-i-ć*.

Część została przepisana na maszynie w pierwszej wersji. Drobne fragmenty pracy stanowią czytelny rękopis.

Wszystkie partie tekstu przepisane „na czysto” – z wyjątkiem jednej – Autor uporządkował w następujący sposób:

1. Złożona budowa czasownika;
2. Czasowniki stanowe, procesualne i czynnościowe;
3. Czas, „chwila mówienia”, interwał czasowy;
4. Iteratywność (powtarzalność, „krotność”) przejawów;
5. Aspekt czasownika bez formantów przedrostkowych;
6. Podział czasowników na grupy formalne;
7. Dwa tematy fleksyjne czasownika;
8. Czasy gramatyczne i tzw. pary aspektowe.

Niektóre z tych partii zawierają po kilka drobnych rozdziałów. Dla innych partii tekstu przygotowanych w pierwszej wersji rękopisu bądź pozostających w rękopisie: Czasowniki tranzytywne i intranzytywne, Rodzaj przejawu, Czasowniki kauzatywne, Pary przyczynowo-skutkowe, Pary krotnościowe, oraz dla rozdziału Czasowniki ruchu, przepisanego już w drugiej wersji, Autor nie wyznaczył określonego miejsca w planie całości. Tu zostały one pomieszczone między punktem 3 a 5 zgodnie z zasadą logicznego następstwa prezentowanych tam treści.

¹ Por. wspomnianą w p. * pracę o charakterze dydaktycznym *Polish Course...* Nastawienie dydaktyczne Autora daje się także zauważyć w innych miejscach niniejszego studium.

2. Czasowniki pochodne zostały utworzone, i tworzy się je jeszcze, za pomocą formantów, którymi są przyrostki (stoją one po podstawie słowotwórczej) i przedrostki (stoją przed podstawą).

a) Podstawą słowotwórczą (derywacyjną) wielu polskich czasowników są rzeczowniki, przymiotniki, rzadziej zaimki i inne części mowy, np. *pastować* i *kucharzyć* od rzeczowników *past-a* i *kucharz*, *tysi-e-ć* i *uwoln-i-ć* od przymiotników *tys-y* i *woln-y*, *o-swo-i-ć* (piszemy tak zamiast *o-swoj-i-ć*) od zaimka *swój*, *wtór-owa-ć* od archaicznego liczebnika *wtór-y* 'drugi', *po-wiel-i-ć* od *wiel-e*, *jedn-a-ć* od *jeden*, żartobliwe *gdyb-a-ć* 'rozważać, co mogłoby się zdarzyć w innych okolicznościach' (*Co by było, gdyby...*).

b) Podstawą derywacyjną niewielkiej grupy czasowników są zestawienia wyrazów: *marnotrawić*, *równouprawnić się*, *zadośćuczynić*, *szarogęsić się* („*Rządzi się jak szara gęś.*”), *zmartwychwstać*, *współpracować* itp.

c) Bardzo dużo urobiono czasowników od różnych wyrazów obcych, zwłaszcza od czasowników: *eduk-owa-ć*, *interweni-owa-ć*, *intern-owa-ć* od łac. *educare*, *intervenire* i *intern-us* 'wewnętrzny', *wiwat-owa-ć* od łac. *vivat* 'niech żyje', *mobiliz-owa-ć* i *realiz-owa-ć* od franc. *mobiliser* i *réaliser*, mocno zadowione *ład-owa-ć*, *dzięk-owa-ć* i *traf-i-ć* od niem. *lad-en*, *dank-en* i *treff-en* itd.

d) Najwięcej jest czasowników urobionych od czasowników polskich i spolszczonych. Formantami są w nich przedrostki, przyrostki i zaimek *się*. Przykłady: od *pis-a-ć* mamy *za-pisać*, *od-pisać*, *do-pisać*, *prze-pisać*, *w-pisać* itd., a od nich *zapis-ywa-ć*, *odpis-ywa-ć*, *dopis-ywa-ć*, *przepis-ywa-ć*, *wpi-sywa-ć* itd., od nich *po-zapisywać*, *na-zapisywać*, *po-odpisywać*, *po-dopisywać*, *po-przepisywać*, *na-przepisywać*, *na-przepisywać się*, *po-podpisywać*, *na-podpisywać się* (*Ileż ja się tych zaświadczeń w życiu napodpisywałem!*) itd. Z rdzeniem *-pis-* jest ponad 60 czasowników, z rdzeniem *-rob-* (*rob-ić*, *z-robić*, *za-robić*, *zarabi-ać* itd.) ponad 50; nie wszystkie są notowane w słownikach.

Czasowniki urobione od czasowników polskich i spolszczonych nazywamy czasownikami dewerbalnymi (odczasownikowymi), a utworzone od rzeczowników, przymiotników, zaimków i liczebników – czasownikami denominalnymi (odimiennymi); reszta nie ma nazwy. Pamiętajmy, że czasowniki utworzone bezpośrednio od czasowników obcych (np. *mobilizować*, *internować*) nie są uważane za dewerbalne. Dopiero utworzone od nich polskimi afiksami (przedrostkami, przyrostkami i zaimkiem *się*, np. *z-mobilizować*, *wy-ładować*, *wyładow-ywa-ć się*) uważamy za dewerbalne.

Uwaga: przedrostki i przyrostki nie zawsze pełnią funkcję formantów. Na przykład w czasowniku *pod-pisać* przedrostek jest formantem, bo za jego

pomocą został utworzony nowy czasownik od *pisać*, a w *podpis-ywa-ć* formantem jest przyrostek *-ywa-*, bo dzięki niemu powstał nowy czasownik od *podpisać*.

§ 2. W budowie słowotwórczej i we fleksji czasowników występują bardzo często różne wymiany głosek: w bezokoliczniku *móc* są głoski *ó* i *c*, które w formach osobowych czasu teraźniejszego zmieniają się w *o*, *g* i *ż*: *mog-ę moż-e-sz* itd.; czasownik *ciąć* w czasie teraźniejszym ma formy *tn-ę tni-esz* (czyli *tn-e-sz*) itd., a czasowniki pochodne od *ciąć* mają rdzeń *-cin-*: *wy-cin-a-ć, prze-cin-a-ć* itd.; w formach osobowych czasowników *pis-a-ć, maz-a-ć, bazgr-a-ć* zamiast spółgłosek *s*, *z* i *r* występują *sz*, *ż* i *rz*: *pisz-ę, maż-ę, bazgrz-ę*; itd.

Przy omawianiu form czasownikowych występuje często sprawa tzw. spółgłosek funkcjonalnie miękkich. Należą do nich: *sz*, *ż*, *cz*, *dż*, *c*, *dz* i *rz*. Spółgłoski te były do połowy XV w. miękkie (wymawiano np. *szija, żito, czysty, jeżdżę, w noc 'i, międz 'i, wierzić*), dziś są twarde (*szuja, żyto, czysty* itd.).

CZASOWNIKI STANOWE, PROCESUALNE I CZYNNOŚCIOWE

§ 3. Czasowniki są znakami przejawów, tzn. stanów, procesów i czynności, dzielimy je więc na a) stanowe, b) procesualne i c) czynnościowe. Podział ten, jak wiele innych podziałów w semantyce, nie jest całkowicie adekwatny w stosunku do znaczonej czasownikami rzeczywistości, bo jest ona często bardzo skomplikowana i nie daje się klasyfikować w pełnej zgodzie z wymogami logiki.

§ 4. Istotną właściwością konkretnego stanu jest niezmienność układu relacyjnego przedmiotów w jakimś wycinku przestrzeni i czasu. Przykłady: *stać, spać, siedzieć, leżeć, drzemać*. Czas trwania tej niezmienności, łatwo zauważalny, nie momentalny, bywa wyznaczany formą gramatyczną czasownika i jego kontekstem. Czasownik stanowy nie zawsze oznacza całkowitą nieruchomość podmiotu. Nieruchoma jest niewątpliwie lampa *stojąca* na biurku, książka *stojąca* lub *leżąca* na półce, pluszowy miś *siedzący* w foteliku, ale np. żywy człowiek *stojący, leżący* czy *siedzący* nie może być całkiem nieruchomy: oddycha, pisze, rozmawia z kimś, gestykułuje itd. Często i martwy przedmiot *stojący* czy *leżący* jest w ruchu: dzban z wodą *stoi* na

głowie idącej kobiety, szafa *stoi* lub *leży* na platformie jadącej po nierównej drodze ciężarówki, węgiel *leży* na będącym w ruchu pasie transmisyjnym itp. Celem czasownika stanowego nie jest oznaczenie wszystkiego, co się z przedmiotem dzieje.

Czasowników oznaczających tylko konkretne układy relacyjne (proste i złożone) jest stosunkowo niewiele: *stać*, *siedzieć*, *leżeć*, *kłęczeć*, *wisieć*, *zwisac*, *sterczeć*, *wysterkać*, *wystawać z czegoś*, *przylegać do czegoś*, *tkwić w czymś*, *mieścić się w czymś*, *być* np. *w domu*, *mieszkać*, *sąsiadować z kimś*, *graniczyć z czymś*, *zimować*, *plażować*, *biwakować* itd. Brakujące zastępujemy czasownikami czynnościowymi: *domy stykają się ze sobą*, *korytarz łączy kondygnacje gmachu*, *ścianka dzieli pokój*, *dach opiera się na belkowaniu*, *stupy podpierają balkon*, *okna wychodzą na ogród*, *szafa sięga sufitu*, *droga biegnie*, *wiedzie*, *prowadzi*, *wije się*, *rozwidla się* itp.

Do stanowych zaliczyć też trzeba czasowniki oznaczające stosunki nieprze-strzenne. Stosunki te zachodzą zarówno między bytami abstrakcyjnymi (hipo-stazami), jak i między bytami konkretnymi: łączy konkret z konkretem, konkret z abstraktem i abstrakt z abstraktem. Należą tu np. czasowniki takie, jak w następujących frazach: *dom należy do brata*, *dziadek ma gospodarstwo rolne*, *zależę od przelożonych*, *blok waży trzy tony*, *ława mierzyła półtora metra*, *masło kosztuje już tysiąc złotych*, *stoi przed nami poważne zadanie*, *wisi nad nami groźba atomowej zagłady*, *mój sąd opiera się na racjonalnych przesłankach*, *twoja sprawa leży mi na sercu*, *w domu panowała atmosfera nie do zniesienia* itd.

Rzadkie są czasowniki oznaczające stałość cechy: *widnieć* 'być widocznym', *błyszczec*; *pachniec* (*pachnac*), *cuchnac*, *śmierdziec*; *niedostyszec* 'być głuchawym', *niedowiedziec* 'nie móc wyraźnie widziec, być ślepowym'; *ciężyc komus* 'byc ciężkim dla kogos'; *smakowac komus*. W literaturze pięknej spotyka się zdania: *Wśród zieleni białe ściany chat.*, *Za oknem czerniała noc.*, *W dali niebieszczały Tatry.*, *W ogródku złociły się słoneczniki.*, *Przed nimi jaśniał rześcicie oświelony dwór.* itp. (czasowniki typu *jaśniec*, *czerniec* są procesualne, gdy znaczą 'stawać się jasnym, czarnym', zob. niżej). Stałość cechy oznaczamy najczęściej orzeczeniami analitycznymi typu *jest* (*był*, *będzie*) *jasny*, *czarny*.

Za stany trzeba uważać trwałe w jakimś odcinku czasu doznanie zmysłowe oznaczane czasownikami *widziec* i *słyszec* (ale *patzec* i *sluchać* to czynności) oraz *czuc*, *odczuwac* (np. *zapach*, *zimno*, *gorąco*) i *marznac* 'odczuwac dotkliwe zimno' (*Chodz do domu, nie marznij na dworze!*).

Liczne są czasowniki oznaczające stany umysłowe (mentalne) i psychiczne: *znac*, *umiec*, *rozumiec*, *wiedziec*; *wierzyc*, *watpic*, *przypuszczac*, *spodziewac*

się; musieć; woleć; zamierzać, mieć z bezokolicznikiem (np. mam wystać depeszę); raczyć (coś zrobić); chcieć, pragnąć, łaknąć; kochać, lubić, miłować, wielbić, uwielbiać; nienawidzić, zazdrościć komuś, gniewać się; cieszyć się, radować się, weselić się; smucić się, rozpaczać, cierpieć, męczyć się; dziwić się, zdumiewać się; bać się, lękać się, niepokoić się; brzydzić się; czuć się np. źle, dobrze; współczuć komuś itp.

Czasownikami stanowymi są też: *móc* 'być w stanie (coś zrobić)', *potrafić, nadawać się do czegoś*. W funkcji stanowych występują też czasowniki czynnościowe i procesywne w znaczeniu „wirtualnym” (potencjalnym, możliwościowym), takie jak np. w zdaniach: *Nasze dziecko już chodzi* ('umie, może samo chodzić'), *Chory już wstaje o własnych siłach.*, *Ten samochód wyciąga 160 km na godzinę.*, *Pański zegarek pochodzi jeszcze dobrych parę lat* (= jest w takim stanie, że będzie długo czynny). itp.

§ 5. Czasowniki procesualne (procesywne) oznaczają: a) liczne konkretne zdarzenia zachodzące w atmosferze i wśród desygnatów nieżywotnych: *chmurzy się, mży, siąpi, leje, błyska się, przejaśnia się, świta, dzieje, ściemnia się, oziębiło się, pochłodziło, ociepliło się* (są to tzw. czasowniki bezpodmiotowe, używane w formie 3. osoby l. pojed.); *wiatr dmie, wieje; woda płynie, pieni się, paruje, wsiąka, zamarza, wrze, kipi; gaz się ulatnia; ognisko się pali, płonie, żarzy się; liście padają, gniją; drewno próchnieje; tynk ze ścian odpada; dom się wali* itd., itd.; b) zjawiska akustyczne nie wywołane przez istoty żywe: *grzmi, coś kołacze, stuka, trzeszczy, melodia brzmi, dźwięczy, dzwon dzwoni* itp.; c) zdarzenia zachodzące w organizmach żywych: *serce bije, kołacze, boli, krew krąży, rana się goi, zabliźnia się; dzwoni komuś w uszach, w głowie szumi, kogoś mdli; zasypiać, mdleć, umierać; trząść się z zimna, ze strachu, drżeć, dygotać, spocić się, zadyszeć się, cierpnąć; rosnąć, rozkwitać, owocować* itp.; d) zmiany właściwości (cech) organizmów żywych i przedmiotów martwych: *tyć, chudnąć, cienieć, grubieć, ładnieć, brzydnać, wyprzystojnieć, odmłodnieć, starzeć się; czerstwieć; zdrowieć, stetryczeć, dziadzieć; zielenieć* 'stawać się zielonym', *czerwienieć, zaczerwienieć się, bieleć, zaróżowić się* itd. (ale np. *bieleć* 'być, okazywać się białym' to stan, zob. wyżej); żartobliwe *urzędniczyć* 'przybierać cechy typowego urzędnika', *zestudencieć*, tak jak *zdziwaczyć* itp.; e) niektóre „zdarzenia” z występującymi w nich pojęciami abstrakcyjnymi i tworamii myśli, np. *sprawa się komplikuje, problem kogoś zainteresował, marzy się coś komuś, śni się coś*.

§ 6. Do czynnościowych zalicza się przede wszystkim czasowniki oznaczające konkretne działania istot żywych, tzn. ludzi i zwierząt (rośliny trak-

tuje się jako przedmioty martwe²). Wśród tych działań są czynności stosunkowo mało skomplikowane, takie jak np. *kłaść się, wstawać, siadać, kłękać, ciągać, pchać, iść, biec*, oraz czynności złożone z różnych czynności prostych, takie jak np. *myć się, ubierać się, sprzątać, pracować w fabryce, sprzedawać w sklepie, handlować, fabrykować, eksportować*. Konkretny ruch jest płynnym przechodzeniem z jednego układu stosunkowego (relacyjnego) w inny. Widać to wyraźnie na taśmach filmowych. Proste podniesienie się z krzesła (oznaczone czasownikiem *wstać*) zajmuje na taśmie kilkanaście i więcej klatek (24 zdjęcia na sekundę). W każdej z nich wzajemne stosunki między poszczególnymi częściami ciała oraz między ciałem i krzesłem, różnymi przedmiotami w pokoju, ścianami, podłogą itd. są nieco inne niż w klatce poprzedniej i następnej. Dopiero gdy te obrazy rzucimy na ekran (za pomocą aparatu z odpowiednią migawką), otrzymamy złudzenie ruchu ciągłego, płynnego³.

CZAS, „CHWILA MÓWIENIA”, INTERWAŁ CZASOWY

§ 7. Czynności, procesy i stany przebiegają w czasie. Czas ten jest dla nas (prócz fizyków) absolutny, bezwzględny. Wyobrażamy go sobie jako linię, rzadziej jako strumień czy falę, biegnącą od minus-nieskończoności do plus-nieskończoności. Linię dzielimy na dwie części: przeszłość (*praeteritum*) i przyszłość (*futurum*). Granicą między tymi dwiema „półprostymi” jest tzw. chwila mówienia. Przejawy wcześniejsze od niej, np. *czytał, przeczytał*, „lokujemy” na półprostej symbolizującej przeszłość, a późniejsze od chwil mówienia, tzn. przewidywane, np. *będzie czytał, przeczyta*, na półprostej oznaczającej nam przyszłość. Tylko w tym sensie, w odniesieniu do chwili mówienia, czas uznajemy za względny. Przejawy oznaczane czasownikami zajmują na linii różnej długości odcinki. Odcinek taki nazwijmy, za fizykami, interwałem czasowym.

Pod terminem *chwila mówienia* należy rozumieć interwał, w którym wypowiadamy czasownik będący znakiem interesującego nas przejawu. Gdy na przykład wypowiadamy zdanie *Ojciec czyta gazetę.*, chwilą mówienia jest

² Na marginesie uwaga Autora: rosiczka.

³ Na marginesie uwaga Autora: dokończyć.

interwał zużyty przez nas na wypowiedzenie czasownika *czyta*. Jest on wprawdzie bardzo krótki (jego długość zależy od fonicznego składu orzeczenia i od szybkości, z jaką to orzeczenie wypowiadamy), jest to jednakże interwał i nie można go uważać za punkt na linii czasu. Granica między przeszłością i przyszłością nie jest więc zbyt precyzyjna. Punktu styku przeszłości z przyszłością „uchwycić” nie możemy.

Chwilę mówienia uważamy za czas teraźniejszy (*praesens*). Ale przejaw oznaczony formą czasu teraźniejszego zajmuje zawsze interwał dłuższy, i to nieraz znacznie, od chwili mówienia. To, co nazywamy czasem teraźniejszym, nie jest więc teraźniejsze w pełnym tego słowa znaczeniu. Formą tego czasu oznaczamy właściwie taki przejaw, którego interwał obejmuje chwilę mówienia. Gdy nadawca wypowiada zdanie *Ojciec czyta gazetę.*, czynność ojca zajmuje znaczenie większy odcinek czasu niż czynność nadawcy tekstu polegająca na wypowiedzeniu słowa *czyta*. Interwał czynności nadawcy znajduje się cały w interwale czynności ojca. Czynność ojca zajmuje część półprostej oznaczającej przyszłość. Przykładowe zdanie znaczy więc: ‘Ojciec czytał gazetę (wiem, ew. nie wiem, jak długo), czyta teraz i (spodziewam się, ew. jestem pewien, że) będzie jeszcze czytał przez pewien czas’.

Rozróżniamy więc trzy „naturalne” czasy: teraźniejszy, przeszły i przyszły. Stanowią one podstawę naszych czasów gramatycznych.

CZASOWNIKI DURATYWNE I MOMENTALNE

§ 8. Długość czasu, w jakim przejawiają się czynności, procesy i stany, bywa bardzo różna. W zdaniach *Bóg rządzi światem.* i *Świat materialny rzeczywiście istnieje.* przejawy *rządzi* i *istnieje* nie mają określonego początku ani końca, ich interwały zajmują całą linię czasu od minus-nieskończoności do plus-nieskończoności. W zdaniach *Ziemia obraca się wokół słońca i wokół własnej osi.* i *Wisła wpada do Bałtyku.* interwały orzeczeń są znacznie krótsze. Najczęściej jednak mamy do czynienia z przejawami o wiele krótszymi, jak np. w zdaniach: *Cały wieczór przesiedziata przed telewizorem.*, *Prze- czytałem pański artykuł.*, *Janek pisał list do babci.*, *Stumetrówkę przebiegł w niecałe 11 sekund.* O długości interwałów zajętych przez orzeczenia informują nas ich konteksty. Nie zawsze, jak widać, informacje są dokładne: cały wieczór, nieokreślony czas czytania artykułu i pisania listu, ale prawie dokładnie wyliczony czas stumetrówki.

Precyzyjnego podziału przejawów według ich trwania dokonać nie można. Tylko z grubsza dzielimy przejawy i oznaczające je czasowniki na a) duratywne (trwałe), nazywane też czasem kontynuatywnymi (łac. *durativa* lub *continuativa*) i b) momentalne (*momentanea*). Podział ten jest wynikiem porównania czasu przejawów z chwilą mówienia: przejawy o interwałach wyraźnie dłuższych od chwili mówienia są duratywne, przejawy o interwałach krótszych, równych lub tylko bardzo nieznacznie dłuższych od chwili mówienia są momentalne. Porównanie takie stosujemy nie tylko przy przejawach teraźniejszych, lecz także przy przeszłych i przyszłych, bo o każdym przejawie myślimy i mówimy tak, jak byśmy go obserwowali w teraźniejszości.

Od czasowników momentalnych, takich jak np. *kopnąć piłkę, klepnąć kogoś po ramieniu, mrugnąć, podskoczyć*, nie można tworzyć form osobowych czasu teraźniejszego. Czynności i procesy momentalne (stany są zawsze duratywne) są najczęściej nagłe, niespodziewane. Zanim wysłany przez nie bodziec, najczęściej wzrokowy i słuchowy, dotrze do naszej kory mózgowej, zanim przejaw spostrzeżemy, rozpoznamy, skojarzymy z odpowiednim czasownikiem i ten czasownik wypowiemy, przejaw znajdzie się w przeszłości. Nawet wtedy, gdy przejawu momentalnego się spodziewamy, najczęściej nie zdążamy wypowiedzieć odpowiedniego czasownika w formie i znaczeniu czasu teraźniejszego. Sprawozdawca sportowy na przykład, mimo że pilnie obserwuje grę na boisku piłkarskim, bardzo rzadko zdąży krzyknąć swoje „Strzela!” w momencie kopnięcia piłki. Przejaw momentalny jest dla nas zawsze przeszły lub, jeśli go przewidujemy, przyszły.

Czy istnieje formalny wykładnik momentalności?

Jest sporo czasowników momentalnych z sufiksem *-ną-*, np. *kopnąć, wrzasnąć, pisać, zamachnąć się, zdmuchnąć*, jest ich też trochę w koniugacji drugiej mającej sufiks *-i- -y-*, np. *rzucić, trafić, strzelić, skoczyć* (zob. § 22), i kilka w innych grupach koniugacyjnych. Ale sufiks *-ną-* występuje też w znacznej liczbie czasowników duratywnych, np. *rosnąć, kwitnąć, mknąć, tonąć*, a w innych grupach czasowniki momentalne są wyjątkami. Momentalność nie jest związana z formą czasownika. Wskazuje ją nam tylko znaczenie czasownika, czasem znaczenie określone dokładniej kontekstem. Przekonują nas o tym następujące zestawienia: a) *Minąłem w pędzie budkę strażnika.* i b) *Minąłem gmach teatru.*; a) *Przekręcił kontakt, zapłonęły lampy.* i b) *Z trudem przekręcili posąg, by go ustawić na postumencie.*; a) *Przesiadł się szybko na sąsiednie krzesło.* i b) *Przesiadł się na krzesło stojące po drugiej stronie sali.*; a) *Przekroczył próg.* i b) *Przekroczył zieloną granicę.* W zdaniach *a* orzeczenia są momentalne, w zdaniach *b* duratywne. Czasow-

niki momentalne nazywane są w niektórych pracach „punktowymi”. Nazwa jest niewłaściwa, bo przejawy momentalne zajmują na linii czasu nie punkty, lecz bardzo krótkie interwały. Jak długi musi być interwał, by przejaw można było zaliczyć do momentalnych, trudno określić. Najczęściej wchodzi w grę ułamki sekundy.

ASPEKT – CZASOWNIKI NIEDOKONANE I DOKONANE

§ 9. Czasowniki polskie, tak jak czasowniki innych języków słowiańskich, charakteryzują się tzw. aspektem. Aspekt jest to kategoria semantyczna i gramatyczna (fleksyjna) polegająca na różnicy (opozycji) między a) czasownikami niedokonanymi (imperfektywnymi, skrót: *ndk*), oznaczającymi przejawy będące w toku realizacji w teraźniejszości, przeszłości i przyszłości (*jem, jadłem, będę jadł obiad*) i b) czasownikami dokonanymi (perfektywnymi, skrót: *dk*), oznaczającymi przejawy zrealizowane w przeszłości lub w przyszłości (*zjadłem, zjem obiad*). Dla fleksji czasownika ważne jest przede wszystkim to, że od czasowników dokonanych nie można tworzyć form o znaczeniu czasu teraźniejszego. Wyjaśnienie przyczyny tego stanu rzeczy pozwoli nam dokładniej zrozumieć istotę dokonaności.

Wiemy już, że czasowniki momentalne, takie jak *kopnąć, krzyknąć, podskoczyć, upaść*, nie mogą oznaczać czynności teraźniejszych: interwał chwili mówienia nie mieści się w interwale czynności momentalnej; w chwili mówienia czynność momentalna jest już w przeszłości. Czasowniki momentalne są więc dokonane (perfektywne).

O wiele więcej jest czasowników dokonanych utworzonych formantami przedrostkowymi (§ 29), bo przedrostki wnoszą do semantyki czasowników te elementy znaczeniowe, które uniemożliwiają użycie tych czasowników w gramatycznym czasie teraźniejszym. Zilustrują to następujące przykłady.

Czasowniki utworzone formantem przedrostkowym *za-*, np. *za-palić papierosa, za-mieszkać, za-strajkować, za-kwitnąć*, oznaczają początek przejawów oznaczonych podstawami *palić, mieszkać* itd. Początek czynności wyrażają też niekiedy czasowniki utworzone formantem *od-*, np. *ode-jść od domu, od-płynąć od brzegu, od-jechać od rodziny*. Przedrostek *do-* w czasownikach *do-sunąć fotel do pieca, do-ciągnąć wór do wozu, do-prowadzić złodzieja do posterunku* itp. oraz *do-leżeć nie śpiąc do świtu, do-siedzieć do końca wykładu, do-chodzić w starych butach do wiosny* itp. oznacza koniec czynności

i stanów oznaczonych przez *leżeć* i *siedzieć*. Początek i koniec przejawu to punkty na linii czasu, a w punktach chwila mówienia zmieścić się nie może.

Za „punktowe” trzeba też uznać czasowniki typu *prze-solić*, *prze-pieprzyć*, *prze-pełnić* oraz *prze-dobrzyć*, *prze-chwalić*, *prze-idealizować* itp.; wyczuwamy w nich przekraczanie punktów granicznych (‘za dużo’).

W czasownikach *u-rąbać (trochę) drzewa*, *u-kopać (trochę) kartofli*, *ukroić kawałek chleba*, *u-pić trochę mleka ze szklanki* itp. przedrostek znaczy ‘niewiele’. W *na-krajać chleba*, *na-smażyć pączków*, *na-obierać kartofli*, *na-tuskać orzechów* itp. przedrostek *na-* znaczy ‘wystarczająco dużo’. W *na-pracować się*, *na-mordować się*, *na-biegać się*, *na-gadać się (do syta)*, *na-czytać się* np. *romansideł* itp. formanty *na-* i *się* wprowadzają do czasowników pojęcie ‘bardzo dużo, nadmiernie dużo’. Określić jakąkolwiek miarę przedmiotów realnych czy abstrakcyjnych można dopiero po zakończeniu czynności, procesu czy stanu, zatem czasownik z przedrostkiem wskazującym tę miarę musi być dokonany. Nie można tworzyć od niego form osobowych o znaczeniu czasu teraźniejszego.

Wyrazistość funkcji przedrostków w pokazanych tu czasownikach pozwoliła nam poznać przyczynę dokonaności czasowników tworzonych formantami przedrostkowymi. Nie we wszystkich dzisiejszych czasownikach semantyka przedrostków jest tak wyraźna. Można jednak przypuszczać, że w okresie prasłowiańskim, kiedy powstawała kategoria aspektu, przedrostki we wszystkich czasownikach były wyraźne, bo gdyby było inaczej, nie pojawiłaby się w językach słowiańskich prawie bezwyjątkowa zasada: Czasownik utworzony formantem przedrostkowym jest dokonany.

§ 10. Wyjątków od tej zasady jest niewiele. Należą do nich następujące czasowniki niedokonane: *na-leżeć* i *przy-na-leżeć do kogo czego*, *na-leżeć się komuś* (tylko w 3. osobie l. poj. i mnogiej, np. *Należy mi się przyzwoite honorarium.*, *Należą się jej przeprosiny.*), *za-leżeć od kogo*, *za-leży komuś na kim czym*; *na-widzieć* ‘lubić, kochać’ (przestarzałe), *nie-na-widzieć*; *nie-dowiedzieć* i *nie-do-słyszeć* ‘mieć słaby wzrok, słuch’; *do-tyczyć kogo czego* (*Ta sprawa mnie nie dotyczy.*); (*nie*) *przy-stoi* (czas przeszły: *przy-stało*) ‘(nie) wypada, należy’ (*Zachował się, jak przystało na dobrze ułożonego młodzieńca.*); *roz-umieć*, *po-mnieć*, *ufać* (dawniej *u-pw-a-ć*, por. *pew-n-y*) i *po-żądać kogo czego* (por. dk *za-żądać*). Czasowniki dwuaspektowe, tzn. używane jako niedokonane i jako dokonane: *po-dob-a-ć się* (rdzeń *-dob-* jak w *dob-r-y*) i *po-traf-i-ć*; słyszy się jednak czasem te czasowniki z przedrostkiem *s-*, używanym dla podkreślenia dokonalności: *s-podobać się*, *s-potrafić*. Czasownik *z-wyknąć*, używany tylko w formach czasu przeszłego, ma

znaczenie czasownika niedokonanego lub dokonanego: *Zwykłem milczeć* 'mam (i miałem) zwyczaj milczeć (ndk)' lub 'przywykłem do milczenia (dk)'. Trzeba tu jeszcze wymienić niedokonane czasowniki o niejasnej etymologii: *u-siłować coś zrobić*, *na-śladować* i *prze-śladować* (to chyba od nie używanego dziś rzeczownika *usił* i wyrażen *na ślad*, *prze(z) ślad*) oraz *po-niewierać*.

CZASOWNIKI TRANZYTYWNE I INTRANZYTYWNE

§ 11. Czasowniki tranzytywne (przechodnie) oznaczają czynności wykonywane przez podmiot na tzw. przedmiocie bliższym (dopełnieniu bliższym). Ten przedmiot bliższy ma w polskim zdaniu najczęściej formę accusatiwu, np. *Mama ubiera Dorołkę.*, *Piotrek umył ręce.*; w zdaniach tych wyrazy *Dorołkę* i *ręce* są przedmiotami bliższymi. Przedmiot bliższy może też mieć formę genetiwu, np. *Mama nie ubiera Dorołki.* (czasownik *ubiera* po zaprzeczeniu wymaga dopełnienia w genetiwie), *Stach szuka książki.*, *Jan oczekuje nagrody.*, *Mama unika gwaru.*, a nawet formę instrumentalu, np. *Kazimierz Wielki rządził państwem długo i szczęśliwie.*, *Oddziałem naszym dowodził młody porucznik.*

Czasowniki tranzytywne mogą więc wystąpić w passivum: *Córka jest ubierana przez matkę.*, *Nasz oddział był dowodzony przez młodego porucznika.* itp. Przedmioty bliższe stają się przy takich orzeczeniach podmiotami gramatycznymi. Niektóre czasowniki tranzytywne mogą też występować w tzw. stronie zwrotnej: *Córka się ubiera.*, *Brat się myje.* itp. Pamiętać przy tym należy, że w języku polskim jest sporo czasowników występujących z zaimkiem *się*, który nie pełni funkcji zaimka zwrotnego, np. *śmiać się*, *bać się*, *napracować się* itp.

Czasowniki takie jak *spać*, *chodzić*, *tyścić* itp. nie mogą mieć przy sobie przedmiotu bliższego: *Janek spał smacznie do rana.*, *Nasz Piotruś już chodzi.*, *Ojciec tyście.* Czasowniki te są intransytywne (nieprzechodnie).

Tranzytywność i intransytywność są właściwościami semantycznymi czasowników, ujawniają się jednak w zdaniu, uważa się je więc także za właściwości syntaktyczne czasowników.

RODZAJ PRZEJAWU

§ 12. Terminu *rodzaj przejawu* nie da się dokładniej zdefiniować. Terminem tym oznacza się np. 1. charakter przejawu, tzn. jego przynależność do jakiejś grupy zjawisk fizycznych, np. ruchowych, głosowych, świetlnych itp. (*chodzić, krzyczeć, błyszczeć*), i psychicznych (*cieszyć się, gniewać się, marzyć* itp.); 2. sposób wykonywania czynności (*iść, jechać, nieść, wieźć, kroczyć, sunąć* itp.), 3. szybkość przebiegu przejawu (*biec, pędzić*, ale *iść, leżać*); 4. stopień natężenia przejawu (*mówić, szeptać*, ale *wrzeszczeć, krzyczeć*); 5. stopniowanie realizacji efektów przejawu (*rosnąć, blednąć, łysieć, starzeć się* itp.); 6. powtarzalność i niepowtarzalność przejawu (czasowniki jednokrotne oraz iteratywne i serialne); 7. stosunki przestrzenne, jakie zachodzą między podmiotami i przedmiotami zaangażowanymi w przebieg przejawu (*Jan przepłynął rzekę*. – stosunek między Janem i rzeką oraz zmieniające się stosunki między poszczególnymi częściami ciała Janka); 8. stosunki między czasem, w jakim przejaw czynności jest realizowany, i czasem określonym w kontekście odnośnego czasownika (*Ojciec przeżył wojnę*. – stosunek: czas życia dłuższy od czasu wojny); 9. poszczególne fazy, jakie przejaw przechodzi (*Dziewczyna się rozplakała*. – początek płaczu, *Janek dojeżdża już chyba do Warszawy*. itp.); 10. długość czasu potrzebna do realizacji przejawu (czynności momentalne lub duratywne); 11. wpływ przejawu na stan fizyczny lub psychiczny podmiotu (*Jerzy się napracował nad tym referatem*. 'pracował intensywnie i wskutek tego jest zmęczony'); itp.

Pewne rodzaje przejawów są pokazane przez rdzenie czasowników, np. rdzenie czasowników *pis-a-ć*, *szczek-a-ć* i *błyszcz-e-ć* oznaczają przejawy bardzo różne (różne podmioty, różne przedmioty zaangażowane w realizację tych przejawów, przynależność do różnych zjawisk fizycznych: ruch, głos, zjawisko świetlne itd.). Niektóre rodzaje są określane przyrostkami, np. momentalność, wielokrotność, stopniowe uzyskiwanie cechy (*łysi-e-ć* 'stawać się stopniowo łysym'). Najwyraźniej jednak różne rodzaje przejawów wyznaczają przedrostki czasownikowe, por. np. *wy-płynąć na powierzchnię*, *w-płynąć do zatoki*, *prze-płynąć rzekę*, *o-płynąć wyspę* itd. W dalszym ciągu tego opracowania termin *rodzaj przejawu* stosuje się przede wszystkim na oznaczenie tego, co do znaczenia czasownika wnosi znaczenie przedrostka.

W starszych gramatykach do rodzajów czynności (i innych przejawów) zaliczono też aspekt. Dzisiaj aspektu do rodzajów przejawów nie włącza się.

ITERATYWNOŚĆ (POWTARZALNOŚĆ, „KROTNOŚĆ”) PRZEJAWÓW

§ 13. Czasowniki oznaczają najczęściej przejawy (czynności, procesy i stany) jednokrotne (semelfaktywne), realizowane bez jakichkolwiek przerw w jednym interwale czasowym, np. w zdaniach: *Mama szyje coś, a Hania robi mi sweter., Czuję dym, ktoś pali papierosa., Dwaj żołnierze stali przed nim na baczność.* W wielu jednak tekstach te same czasowniki oznaczają przejawy powtarzane w jakimś określonym odcinku czasu, realizowane z przerwami, tzn. przejawy wielokrotne (iteratywne): *Trzy dni szyły obie suknię ślubną., Jacek jest zdenerwowany, pali papierosa za papierosem., W trzech kolejkach stałam, żeby załatwić takie głupstwo.* itp.

Powtarzalność przejawu bywa często elementem charakteryzującym osobę lub jakiś przedmiot będący podmiotem czasownikowego orzeczenia. Zdarza się to a) gdy powtarzalność przejawu wynika z zawodu podmiotu, z jego ustalonych zwyczajów i z jego natury: *Przy szlifierce stoję, nie siedzę., Szewc robi buty, krawiec szyje ubrania, a ja piszę wiersze., Ojciec nie pił i nie palił., Brat przyjmuje pacjentów tylko w przychodni., Kwiecień-plecień, wciąż przeplata: trochę zimy, trochę lata.;* jest to iteratywność habitualna (*habitus* 'zwyczaj'); b) gdy realizacja przejawu jest zależna od zdolności (fizycznych, umysłowych) podmiotu: *Patrz, nasze dziecko już stoi!, To zdolny chłopak, robi, co trzeba., Ranny wstawał już o własnych siłach., Mówię po rosyjsku i angielsku., Ten niepozorny samochódzik wyciąga sto dwadzieścia (kilometrów) na godzinę.;* taką iteratywność nazywamy wirtualną (*virtus* 'cnota' i 'siła, moc') lub potencjalną, możliwościową.

Tego rodzaju „krotności” rozpoznajemy dzięki kontekstom.

§ 14. W dzisiejszym języku literackim jest trochę czasowników, które w każdym tekście oznaczają czynności i stany (nie procesy) iteratywne habitualne. Zostały utworzone od jednokrotnych formantami przyrostkowymi -a-, -ja-, -wa- i -ywa- (-iwa-) (według zasad pokazanych w § 1). Przyrostkom towarzyszą zmiany głosek niektórych rdzeni. Oto wykaz najczęściej używanych czasowników wielokrotnych wraz z ich derywacyjnymi podstawami:

wielokrotne	jednokrotne	wielokrotne	jednokrotne
<i>mawi-a-ć</i> 3 ⁴	<i>mów-i-ć</i> 2 ₁	<i>by-wa-ć</i> 3	<i>by-ć</i> nrg
<i>chadz-a-ć</i> 3	<i>chodz-i-ć</i> 2 ₁	<i>mie-wa-ć</i> 3	<i>mie-ć</i> nrg
<i>sypi-a-ć</i> 3	<i>sp-a-ć</i> 2 ₃	<i>gr-ywa-ć</i> 3	<i>gr-a-ć</i> 3
<i>pas-a-ć</i> 3	<i>paś-ć</i> 1 ₂	<i>wid-ywa-ć</i> 1 ₁₄	<i>widzie-ć</i> 2 ₂
<i>jad-a-ć</i> 3	<i>jeś-ć</i> nrg	<i>pis-ywa-ć</i> 1 ₁₄	<i>pis-a-ć</i> 1 ₈
<i>pi-ja-ć</i> 3	<i>pi-ć</i> 1 ₁₀	<i>czyt-ywa-ć</i> 1 ₁₄	<i>czyt-a-ć</i> 3
<i>bi-ja-ć</i> 3	<i>bi-ć</i> 1 ₁₀	<i>siad-ywa-ć</i> 1 ₁₄	<i>siad-a-ć</i> 3

W gwarach ludowych i w starszym języku literackim (w. XVIII-XIX) takich iteratiwów habitualnych spotyka się znacznie więcej, bo obok wymienionych są jeszcze np.:

<i>ławi-a-ć</i> 3	<i>łow-i-ć</i> 2 ₁	<i>kry-wa-ć</i> 3	<i>kry-ć</i> 1 ₁₀
<i>rabi-a-ć</i> 3	<i>rob-i-ć</i> 2 ₁	<i>szy-wa-ć</i> 3	<i>szy-ć</i> 1 ₁₀
<i>nasz-a-ć</i> 3	<i>nos-i-ć</i> 2 ₁	<i>sie-wa-ć</i> 3	<i>sia-ć</i> 1 ₁₁
<i>jeźdź-a-ć</i> 3	<i>jeźdź-i-ć</i> 2 ₁	<i>kaz-ywa-ć</i> 1 ₁₄	<i>kaz-a-ć</i> 1 ₈
<i>mierz-a-ć</i> 3	<i>mierz-y-ć</i> 2 ₁	<i>ptak-iwa-ć</i> 1 ₁₄	<i>ptak-a-ć</i> 1 ₈
<i>bier-a-ć</i> 3	<i>br-a-ć</i> 1 ₃	<i>ślug-iwa-ć</i> 1 ₁₄	<i>śluz-y-ć</i> 2 ₁
<i>pier-a-ć</i> 3	<i>pr-a-ć</i> 1 ₃	<i>leg-iwa-ć</i> 1 ₁₄	<i>leż-e-ć</i> 2 ₂
<i>sył-a-ć</i> 3	<i>sł-a-ć</i> 1 ₈	<i>stuch-iwa-ć</i> 1 ₁₄	<i>stuch-a-ć</i> 3

Kilka przykładów: *Gdyśmy zaczęli mówić o partii, mawiał, że polityka go nie obchodzi.*, *Żona chadzała od czasu do czasu do matki.*, *Chłopak sypiał do południa.*, *Obiady jadam w stołówce akademickiej, kolacje w domu.*, *Pisywał do mnie mniej więcej co dwa tygodnie.*, *Panienka miewała humorki i trzeba to było znosić.*

Czasowniki te nie mogą wykazywać czynności i stanów iteratywnych realizowanych w ciągu jednej doby, nie można ich też używać na oznaczenie przejawów iteratywnych niehabitualnych, nie mówi się więc np. **Dzisiaj jadałem już sześć razy.*, **Nieraz ci o tym mawiałem.*, **Nasze dziecko już chadza.*

Formy czasu teraźniejszego tych czasowników nie mogą być używane jako praesens historicum (zob. § 15).

Nie występują też te czasowniki w parach aspektowych, bo nie mają dokładnych odpowiedników w postaci czasowników dokonanych.

W języku potocznym czasowników *chadzać*, *pisywać*, *jadać* itp. używa się bardzo rzadko. Zamiast nich są w użyciu czasowniki semelfaktywne: *Pan*

⁴ Oznacza podział na koniugacje i grupy koniugacyjne, zob. §§ 25, 26; skrót ngr oznacza czasownik nieregularny.

chyba nie czyta (zam. *nie czytuje*) *gazet!*, *Piszę do niego* (zam. *pisuję*) *co tydzień.*, *Obiady jem* (zam. *jadam*) *w stołówce.* itp. Słysz się jeszcze czasem *bywam*, ale częściej zamiast *Bywam u nich.* używa się raczej *Chodzę do nich.*, *Czasem do niech zajdę* (lub *zajrzę*).

Iteratywność bywa oznaczana często przedrostkami.

Najczęściej *po-*: *Ludzie powychodzili z domów.* – liczne podmioty, *Pozdejmowaliśmy czapki.* – liczne podmioty i przedmioty, *Matka poszyła dzieciom ubranka.* – liczne obiekty, *Pociąłem sznur na kawałki.* – 1 obiekt, liczne jego części.

Często *na-* i *na-* + *się*: *Naprzychodziło mnóstwo młodzieży.*, *Nawyryłam sporo chwastów* (z *grządek*)., *Nie natańczyłaś się w tym karnawale.*, *Nanositem się tego węgla w swoim życiu.*, *Nawypisywałem się tych kwitków*;

wy- + *się*: *Wyhulał się w młodości, teraz siedzi i patrzy, jak inni hulają*;

o- i *ob-*: *Lekarz opukał chorego.*, *Obskubała tę gęś.*

Czasowniki te są dokonane – tylko w praeter. i futurum.

§ 15. Istnieją czasowniki niedokonane, które oznaczają czynności (rzadko też procesy) krótkotrwałe, najczęściej momentalne, powtarzane z krótkimi, trwającymi niekiedy ułamek sekundy, przerwami, a więc serie krótkotrwałych aktów. Nazwijmy je czasownikami serialnymi.

1. Należą tu bezprzedrostkowe czasowniki takie jak: *stukać, pukać, stąpać, machać, kiwać palcem lub ręką, migać, trzaskać, mrugać, chuchać, dmuchać, chrząkać, kichać, czkać, szczekać*, także *strzelać, trafiać, chybiać, chwytać, rzucać, trącać* itp. z koniugacji 3; *tupać, skakać, rąbać, klaskać, klepać, kopać kogo, co, kopać rów, dół* itp., *skubać, trzepać, lizać, szeptać, krakać, gdakać* itp. z grupy 1₈; *mlaskać, głaskać, siorbać, chybotać się* itd. odmieniane według koniugacji 3 lub 1₈; *walić kogoś* 'bić mocno', *grzmocić kogo, kropić* z grupy 2₁; *jęczeć, stęczeć, beczeć, ryczeć, rzeć* itp. z grupy 2₂; *kłuć, pluć, żuć, bić* z grupy 1₁₀; *siec* 1₁, *gryźć* 1₂; itp. Znaczna większość tych czasowników ma odpowiedniki w perfektywnych czasownikach momentalnych, np. *stuknąć, puknąć, mrugnąć* z grupy 1₇, *strzelić, trafić, chybić, rzucić* itp. z grupy 2₁ i inne (zob. § 22).

Właściwe znaczenie wykazują te czasowniki w tekście przedstawiającym wyraźnie pojedynczą serię aktów. Przykłady: *Ktoś puka!*, *Stąpał cichutko, by jej nie obudzić.*, *Stała na peronie i machała chusteczką.*, *Długo chuchał w zmarznięte ręce.*, *Chory cicho jęczał.*, *Jakaś kobieta trzepała bajecznie kolorowy dywan.*, *Na dworze szczekał pies.* Natomiast w tekstach wykazujących iteratywność orzeczeń (zwykłą, habitualną lub wirtualną) czasownik taki oznacza albo powtarzane serie aktów, albo powtarzane (z dłuższymi przer-

wami) pojedyncze momentalne akty, np. *Już kilka razy stukalam w ścianę, żeby się uspokoili., Ile razy pukateś?, Czasem strzela się do ptactwa., Ile razy przy posiłkach zaczynamy mówić o Jadzi, mama trąca mnie łokciem albo kopie pod stołem i mruga znacząco., Janek celnie strzela, prawie zawsze trafia., Gdym był młodszy, skakałem ponad metr pięćdziesiąt., Dziadek kładł szczyptę tabaki na lewą rękę w miejsce zwane „tabakierką”, wachał i kichał potężnie.*

Czasownik serialny może oznaczać pojedynczy akt momentalny w następujących wypadkach: a) Gdy jest użyty w formie czasu teraźniejszego oznaczającego czas przeszły (praesens historicum), np. *Widziałem, jak chłopak skacze przez płot, chwytą tego łobuza za kołnierz, wali pięścią między oczy... (skacze, chwytą i wali zamiast skoczył, chwycił i walnął).* b) Gdy formy czasu teraźniejszego mają znaczenie czasu przyszłego: *Zdejmuj dres, bo za chwilę skaczesz!, Stój, bo strzelam!, Ważne jest dziś, jutro pluj na wszystko.* c) Gdy czasownik serialny oznacza czynność współczesną do innej: *Gdym skakał, rozdarłem spodenki, bom zaczepił o drut., Nie poczułem „kopnięcia” karabinu, gdy strzelałem.* d) Często w trybie rozkazującym, zwłaszcza zaprzeczonym: *Chwytaj linę, trzymaj, nie puszczaj!, Nie strzelaj!, Nie skacz jeszcze!* Ale i w tych wypadkach czasownik może oznaczać pojedynczą serię aktów. Decyduje o tym kontekst.

2. Jest też sporo czasowników serialnych z przedrostkami. Tworzone są najczęściej od serialnych czasowników bezprzedrostkowych (ale nie bezpośrednio, § 1) różnymi formantami przedrostkowymi: *przypupywać, podskakiwać, wystukiwać, podskubywać, zlizywać, wyrzucać, odtrącać, przekłuwać, przeżuwać, spluwać, rozbijać* itd. Oznaczają one pojedyncze serie aktów lub pojedyncze akty podobnie jak czasowniki serialne bezprzedrostkowe. Niektóre z nich jednak oznaczają tylko serie aktów. Są to czasowniki z przedrostkami mającymi znaczenie wykluczające jednokrotność aktu, np. *o-* i *ob-* 'dookoła': *Lekarz opukuje chorego., Mama w kuchni oskubywała kurczaka., Fafik obskakiwał mnie szczekając zawzięcie.* By opukać chorego, oskubać kurczaka i skakać dookoła kogoś potrzebne są serie puknięć, skubnięć i skoków.

3. Osobną grupę stanowią serialne czasowniki typu *poklepywać kogoś, pojękiwać, postękiwać, pochrząkiwać, popłakiwać, podpiskiwać* itd. oznaczające serie klepnięć, jęków, stęknięć itd. o słabej intensywności. Czasowniki te nie mogą oznaczać pojedynczych aktów w żadnym kontekście.

CZASOWNIKI KAUZATYWNE

§ 16. Kauzatywnymi (od łac. *causa* 'przyczyna, powód') nazywamy czasowniki wyrażające czynność, której podmiot powoduje, że dopełnienie (obiekt bliższy lub dalszy) wykonuje jakąś czynność, ulega jakiemuś procesowi lub przechodzi w jakiś stan.

Terminem *causativum* oznaczano czasowniki urabiane w zamierzchłej przeszłości przez zamianę samogłoski rdzennej jakiegoś czasownika czynnościowego lub procesualnego. W języku polskim jest dziś tylko kilka takich czasowników: *poić* od *pić*, *morzyć* od *mrzeć* (*morzyć kogoś głodem* – *mrzeć z głodu*), *warzyć* od *wrzeć* (*warzyć mleko* – *mleko wrze*), *pławić* od *pływać*. Znaczenie terminu rozszerzono i dziś za czasowniki kauzatywne (*causativa*) uważa się wszelkie czasowniki oznaczające powodowanie czynności, procesów i stanów, por. np. *gasić* : *zgasnąć*, *zapalić* : *palić się*, *suszyć* : *wyschnąć*, *kłaść* i *położyć* : *leżeć*, *wieszać* i *powiesić* : *wiszieć*, *stawiać* i *postawić* : *stać*, *udoskonalic* : *stać się doskonałym*, *wyprostować* : *stać się prostym*, także *wzmocnić*, *osłabić*, *uzdrowić*, *zwiększyć*, *zmniejszyć*, *wyczyścić*, *pobrudzić*.

Za orzeczenie kauzatywne uważa się (*na-*, *przy-*)*roz-kazać*, *polecic*, *pozwolic*, *dac*, *zgodzic się* w połączeniu bezokolicznikami, np. *kazał mi przynieść książkę*, *poleciał jej wystać paczkę*, *pozwoliła mu wyłączyć telewizor*, *dał się zaprowadzić na posterunek*.

PARY PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE (FAZOWE)

§ 17. Para przyczynowo-skutkowa składa się z czasownika dk oznaczającego początkową fazę przejawu (najczęściej stanu) i z czasownika ndk oznaczającego dalsze fazy tego przejawu. Przykład takiej pary: dk *oblec* i ndk *oblegać* w zdaniach *Nieprzyjaciół obległ nasze miasto*. '...zaczął oblegać' (początkowa faza oblężenia) i *Nieprzyjaciół oblegał nasze miasto*. '...' (dalsze fazy oblężenia). Można tu widzieć stosunek przyczynowo-skutkowy między przejawami: przyczyna w czasowniku dk (*obległ*), skutek w czasowniku ndk (*oblegał*). Pod względem słowotwórczym pary fazowe nie różnią się od par aspektowych i krotnościowych, należy je jednak od tych par odróżniać, bo mają wyraźnie odmienne znaczenie.

Zwrócić należy uwagę przede wszystkim na pary, w których oba komponenty mają ten sam przedrostek. Jest ich stosunkowo niewiele. Przykłady (na pierwszym miejscu czasownik dk):

<i>zawrzeć</i>	<i>zawierać (Jego przemówienie zawarło – zawierało w sobie wszystko, co nas boli.)</i>
<i>przywrzeć</i>	<i>przywierać (Cukier przywarł – przywierał do dna szklanki.)</i>
<i>zaprzeć się</i>	<i>zapierać się 'nie przyznawać się do czegoś'</i>
<i>wesprzeć się</i>	<i>wspierać się na kimś lub na czymś</i>
<i>wpić się</i>	<i>wpijać się w coś (np. zębami w jabłko)</i>
<i>przyłec</i>	<i>przylegać do czegoś</i>
<i>oblec</i>	<i>oblegać miasto</i>
<i>rozlec się</i>	<i>rozlegać się (Rozległ się – rozlegał się głos trąbki.)</i>
<i>posiąść</i>	<i>posiadać majątek</i>
<i>zachwyć</i>	<i>zachwycać (Zachwycił – zachwycał go jej głos.)</i>
<i>zachwyć się</i>	<i>zachwycać się czymś lub kimś</i>
<i>znaleźć się</i>	<i>znajdować się (Nareszcie znalazł się – znajdował się we własnym domu.)</i>

(ale *zawierać* – *zawrzeć* z *kimś* *ugodę* to para aspektowa, a *znajdować* – *znaleźć* *coś* *na drodze* – para krotnościowa).

Istnieją pary, które jednakowo często występują w funkcji par fazowych i w funkcji par krotnościowych, np. pary z rdzeniami *-jrz-* i *-gląd-* oznaczającymi patrzenie: *wyjrzeć* – *wyglądać oknem na ulicę* '(dk) zacząć patrzeć przez okno – (ndk) wyglądać kilkakrotnie raz po raz', *zajrzeć* – *zaglądać do kogoś przez okno*, *wejrzeć* – *wglądać w jakąś sprawę*, *podejrzeć* – *podglądać kogoś przez dziurkę od klucza*. Ale pary *rozejrzeć się* – *rozglądać się wokół siebie*, *przyjrzeć się* – *przyglądać się komuś lub czemuś* są parami aspektowymi, a para *spojrzeć* – *spoglądać na kogoś lub coś* – parą krotnościową.

Pary fazowe mogą też składać się z dk czasowników z prefiksami *z-* i *u-* oraz z ndk czasowników bezprefiksalnych. Są one podobne do par aspektowych typu *robić* – *zrobić*, *żyć* – *uszyć* (w typie tym przedrostki *z-* i *u-* są bardzo częste). Przykłady: *zrozumieć* – *rozumieć*, *zemdlić* – *mdlić (Zemdliło mnie. – Mdli mnie.)*, *zmartwić się* – *martwić się*, *zniecierpliwić się* – *niecierpliwić się*, *strapić się* – *trapić się*, *spienić się* – *pienić się (Woda się speniła. – Woda się pieni.)*, *splonić się* – *płonić się*, *uwierzyć* – *wierzyć*, *ucieszyć* – *cieszyć się* itp.

Wymienione wyżej typy par fazowych występują stosunkowo rzadko. Często są natomiast pary, w których czasowniki perfektywne mają przedrostki wyspecjalizowane w oznaczaniu początkowej fazy przejawu, tzn. przedrostki *za-*, *roz-* i *po-*. Przykłady: *zagotować* – *gotować zupę* '(dk) doprowadzić do stanu wrzenia – (ndk) podtrzymywać wrzenie aż do ugotowania zupy' (ale

gotować – zagotować wodę na herbatę lub mleko to para aspektowa, zob. § 9), *zabrzmieć – brzmieć* (*Zabrzmiał – brzmiał głos trąbki.*), *zaświtać – świtać* (*Zaświtało. – Świtało.*), *zapłonąć – płonąć* (*Zapłonęło – płonęło ognisko.*), *zapalić – palić papierosa, rozpalić – palić w piecu, rozżarzyć się – żarzyć się* (*Ogieńek się rozżarzył – się żarzył.*), *rozsierdzić się – sierdzić się, pokochać – kochać, poznać – znać, pobiec – biec, pójść – iść* itd.

PARY KROTNOŚCIOWE

§ 18. W skład pary krotnościowej wchodzi czasownik ndk, który w swoim znaczeniu „aktualnym” wykazuje czynność powtarzaną, tzn. czasownik iteracyjny seryjny (§ 15), oraz czasownik dk, przedstawiający tę samą czynność jako akt pojedynczy momentalny. Istnieją dwa typy takich par: 1. z czasownikami bezprzedrostkowymi i 2. z czasownikami przedrostkowymi. Przykłady:

<i>imperfect.</i>	<i>perfect.</i>
seryjne	moment.
1. <i>stukać</i> 3	<i>stuknąć</i> 1 ₇
<i>tupać</i> 1 ₈	<i>tupnąć</i> 1 ₇
<i>stąpać</i> 3	<i>stąpnąć</i> 1 ₇
<i>mrużyć</i> 3	<i>mrużnąć</i> 1 ₇
<i>jęczeć</i> 2 ₂	<i>jęknąć</i> 1 ₇
<i>kłuć</i> 1 ₁₀	<i>kolnąć</i> 1 ₇ <i>kogoś</i>
<i>pluć</i> 1 ₁₀	<i>plunąć</i> 1 ₇ <i>na podłogę</i>
<i>strzelać</i> 3	<i>strzelić</i> 2 ₁ <i>do tarczy</i>
<i>trafić</i> 3	<i>trafić</i> 2 ₁ <i>w dziesiątkę</i>
<i>chybiać</i> 3	<i>chybić</i> 2 ₁
2. <i>wykrzykiwać</i> 1 ₁₄	<i>wykrzyknąć</i> 1 ₇
<i>wzdychać</i> 3	<i>westchnąć</i> 1 ₆
<i>spluwać</i> 3	<i>splunąć</i> 1 ₇ <i>na podłogę</i>
<i>potykać się</i> 3	<i>potknąć się</i> 1 ₇ <i>o kamień</i>
<i>postępować</i> 1 ₁₅	<i>postąpić</i> 2 ₁ <i>nierozsądnie</i>
<i>podskakiwać</i> 1 ₁₄	<i>podskoczyć</i> 2 ₁
<i>znajdować</i> 1 ₁₅	<i>znaleźć</i> _{nrg}

Podstawową funkcją czasownika ndk (serialnego) w parze krotnościowej jest zastępowanie czasownika dk (momentalnego, semelfaktywnego) w wypadkach, gdy pojedynczy akt momentalny musi być przedstawiany formami czasów imperfektywnych, zwłaszcza czasu teraźniejszego (od czasowników momentalnych, jak już wiemy, czasów imperfektywnych tworzyć nie można).

Konieczność taka zachodzi, gdy akt momentalny musi być pokazany jako iteratywny habitualny, iteratywny niehabitualny lub jako wirtualny; także wtedy, gdy akt momentalny trzeba wyrazić formą czasu teraźniejszego o znaczeniu czasu przeszłego lub przyszłego, gdy trzeba go przedstawić jako współczesny w stosunku do jakiegoś innego aktu i gdy go wyrażamy formą imperatiwu (o funkcjach semantycznych czasownika seryjnego zob. § 15).

§ 19. W słownikach pary krotnościowe są notowane tak samo jak pary aspektowe, bez kwalifikatorów wskazujących ich odrębny charakter. Jest to oczywisty błąd, bo różnica między tymi parami jest znaczna. W parze aspektowej czasownik ndk jest zawsze konatywny, a czasownik dk informuje o realizacji celu (rezultatu) tej konatywności (§§ 9, 34), natomiast w parze krotnościowej konatywności czasownika ndk najczęściej nie ma, a jeśli występuje, to jest to dążność wielu aktów do osiągnięcia rezultatu tylko jednego z tych aktów. Na przykład w parach *stukać – stuknąć*, *tupać – tupnąć*, *podskakiwać – podskoczyć* czasowniki ndk są niekonatywne, ale w parze *wyskakiwać – wyskoczyć oknem* (*chłopak wyskakiwał – wyskoczył oknem*) czasownik ndk wykazuje dążność każdego z serii aktów (wyskoczeń) do osiągnięcia swego celu, podczas gdy czasownik dk prezentuje rezultat tylko jednego z takich aktów (*wyskakiwał ‘wyskakiwał wiele razy’, wyskoczył ‘wyskoczył tylko raz’*).

Pary, w których czasownik ndk oznacza serię aktów zdążających do osiągnięcia jednego celu, są parami aspektowymi, np. para *opukiwać – opukać* w zdaniu *Lekarz opukiwał – opukał chorego. ‘...’* (*opukiwał ‘dążył do uzyskania informacji o stanie chorego’, opukał ‘zdobył tę informację dzięki opukiwaniu’*), lub para *wystukiwać – wystukać* w zdaniu *Wystukiwałem – wystukałem ten tekst na maszynie.* (celem stukania jest tu gotowy tekst).

Zdarzają się pary, które w jednych kontekstach pełnią funkcje par aspektowych, w innych – funkcje par krotnościowych, np. para *mijać – minąć* jest parą aspektową w zdaniach *Mijaliśmy – minęliśmy gmach poczty. ‘...’* (oba czasowniki są tu duratywne i jednokrotne) i *Mijaliśmy – minęliśmy w piędzie powalone wicherą drzewa i pozrywane dachy. ‘...’* (czasownik ndk jest tu seryjny, wykazuje jednak dążenie do jednego celu, tzn. do minięcia drzew i pozrywanych dachów), ale pełni funkcję pary krotnościowej w zdaniach *Mijałem drogowskaz na rozstaju. ‘...’* (jeden raz). Niekiedy trudno ustalić, czy mamy do czynienia z parą aspektową, czy z parą krotnościową.

TZW. CZASOWNIKI RUCHU

§ 20. Czasownikami ruchu nazywamy tu tylko te czasowniki, które 1. oznaczają przenoszenie się podmiotu samego lub z przedmiotem (dopełnieniem w zdaniu) z miejsca na miejsce i 2. łączą się w pary złożone z czasownika jednokierunkowego (ukierunkowanego) i wielokierunkowego (nieukierunkowanego). Czasownik jednokierunkowy oznacza dążenie do jakiegoś punktu w przestrzeni, np. *idę do szkoły, biegnę na boisko, niosę książkę koledze* (punkty w przestrzeni: szkoła, boisko, kolega), a czasownik wielokierunkowy oznacza ruch w różnych kierunkach, np. *chodzę po pokoju, biegam po boisku, legitymację noszę zawsze ze sobą*. Oba czasowniki w parze są niedokonane (imperfektywne) i trwałe (duratywne).

Wykaz tych par:

	jednokierunk.	wielokierunk.
a)	<i>iść</i> nrg	<i>chodzić</i> 2 ₁
	<i>leżeć</i> 1 ₂	<i>łazić</i> 2 ₁
	<i>wieźć</i> 1 ₂	<i>wozić</i> 2 ₁
	<i>wieść</i> 1 ₂	<i>wodzić</i> 2 ₁
	<i>nieść</i> 1 ₂	<i>nosić</i> 2 ₁
b)	<i>jechać</i> nrg	<i>jeździć</i> 2 ₁
	<i>wlec</i> 1 ₁	<i>włóczyć</i> 2 ₁ <i>coś</i> (np. <i>wór</i>) <i>po ziemi</i>
	<i>wlec się</i>	– ‘iść wolno, z trudem’
	–	<i>włóczyć się</i> ‘chodzić bez celu’
	<i>lecieć</i> 2 ₂	<i>latać</i> 3
c)	<i>biec</i> 1 ₆	<i>biegać</i> 3
	<i>ciec</i> 1 ₆	<i>ciekać</i> 3 (o wodzie: np. <i>wy-cieka</i>)
	<i>ciec</i> 1 ₆	<i>ciekać</i> 3 gwar. ‘włóczyć się bez celu’
	<i>ciągnąć</i> 1 ₆	<i>ciągać</i> 3 np. <i>coś ze sobą</i>
	<i>pełznąć</i> 1 ₆	<i>pełzać</i> 3 np. <i>wąż pełźnie – pełza</i>
	<i>płynąć</i> 1 ₆	<i>pływać</i> 3
	<i>sunąć</i> 1 ₆	– ‘posuwać się do przodu’
	–	<i>suwać</i> 3 np. <i>palcem po mapie</i>
	<i>gonić</i> 2 ₁	<i>ganiać</i> 3 ‘biec’ i ‘pędzić’ np. <i>bydło</i>
	lub <i>gnać</i> 2 ₃	
	<i>pędzić</i> 2 ₁	– ‘biec bardzo szybko’
	<i>pędzić</i> 2 ₁	<i>pędzać</i> 3 np. <i>bydło</i>
	<i>toczyć</i> 2 ₁	<i>taczać</i> 3 np. <i>beczkę przed sobą</i>
	<i>prowadzić</i> 2 ₁	<i>prowadzać</i> 3
	<i>frunąć</i> 1 ₇	<i>fruć</i> 3 ndk

Do tych podstawowych par dodać jeszcze można pary: *bryknąć* 1₇ – *brykać* 3 (*Żrebak bryknął na łąkę. – Żrebak bryka po łące.*); *brnąć* 1₆ – *brodzić* 2₁ z czasownikami różniącymi się nieco znaczeniowo: *brnąć* 'iść z trudem zapadając się po terenie błotnistym, grząskim, piaszczystym, zarosłym gęstą trawą', także *brnąć w długi*, a *brodzić* to 'chodzić po wodzie, błocie, piasku, trawie, nie zawsze z trudem'; zróżnicowane znaczenia mają też pary *wiać* 1₁₁ – *wiewać* 3 oraz dk *po-wiać* 1₁₁ – ndk *powiewać* 3 (*Wiatr wieje. i „W okieneczku stała, chusteczką wiewała”.*, *Powiał zimny wiatr. i Wietrzyk powiewał dając miły chłodek.*, *Ochładzała się powiewając wachlarzem.*).

Są też bezprzedrostkowe czasowniki jednokierunkowe nie mające odpowiedników wielokierunkowych, np. *mknąć* 1₆, *kroczyć* 2₁, *stapać* 3, *czołgać się* 3, oraz wielokierunkowe bez odpowiedników jednokierunkowych, np. *blądzić* 2₁, *bląkać się* 3, *tułać się* 3, *wałęsać się* 3, wulgarne *łachać* 3, *pętać się* 3, *szwendać się* 3.

W gramatykach podaje się nieraz czasowniki wielokierunkowe razem z czasownikami wielokrotnymi typu *jadać*, *pisywać* (§ 14). Nie jest to zgodne z faktycznym stanem rzeczy, bo podstawową funkcją tych czasowników jest wielokierunkowość, nie wielokrotność.

ASPEKT CZASOWNIKÓW BEZ FORMANTÓW PRZEDROSTKOWYCH

§ 21. Czasowniki nie mające w swym składzie morficznym formantów przedrostkowych są w zasadzie niedokonane. Są jednak liczne wyjątki.

§ 22. Dokonane są wszystkie czasowniki bez przedrostków (i z przedrostkami) należące do grupy 1₇, tzn. czasowniki z przyrostkiem *-nąć-* w bezokoliczniku (zob. §§ 18, 25). Oznaczają one akty momentalne, np. *mignąć*, *machnąć ręką*, *tupnąć*, *klasnąć*; wiele z nich oznacza akty i głosy ludzi i zwierząt wykonane jednym wydechem lub wdechem powietrza, np. *chuchnąć*, *dmuchnąć*, *kichnąć*, *chrząknąć*, *czknąć*, *gwizdnąć*, *jęknąć*, *krzyknąć*, *beknąć*, *gdaknąć*, *ryknąć*, *warknąć*. Do grupy 1₇ należą też *paść* lub *padnąć* (*padnę padniesz* itd.), *lec* lub *legnąć*, *rzec* (*rzeknę rzekniesz*) i *stać się* (*stanę się staniesz się*).

Do bezprzedrostkowych dokonanych należą następujące czasowniki z grupy 2₁: *chwycić*, *chybić*, *czepić się*, *kupić*, *puścić*, *ruszyć* (*coś z miejsca*,

ruszyć w podróż, ruszyć się), *rzucić, skoczyć, starczyć, stawić* (tylko w idiomach *stawić czoło komu czemu* 'przeciwstawić się komu czemu odważnie) i *stawić opór* 'nie zgodzić się na coś), *stawić się, stąpić* (archaizm, dziś *stąpić* 1₇), *strzelić, trafić, wrócić*; za bezprzedrostkowe uważać też trzeba czasowniki *zdradzić* (od rzeczownika *z-d-rad-a* lub może bezpośrednio od czasownika *radzić* ze wstawionym *-d-* po przedrostku *z-*, § 30) i *otworzyć* (dawniej *ote-wrzyć* 1₄ z przedrostkiem *ot(e)-*, który dziś brzmi *od(e)-*; nie ma tu związku z *tworzyć*).

Bezprzedrostkowe dokonane z innych grup: *jąć i jąć się czegoś* 1₃; *wydatkować* i *zadatkować* (od rzeczowników *wydatek* i *zadatek*, więc *wy-* i *za-* nie są tu formantami); *ofiarować* 1₁₅ (łac. *offero*) dziś dokonany, do niedawna dwuaspektowy, zob. niżej § 24); *zyskać* i *obiecać* z koniugacji 3 (od *z-iskać* i *ob-wiecać*; dziś te czasowniki uważamy za bezprzedrostkowe, bo nie łączymy ich z *iskać* znaczącym dawniej 'szukać', dziś 'wyszukiwać insekty we włosach lub bieliźnie' oraz z archaicznym *wiecać*).

§ 23. Niewielka grupa czasowników wykazuje aspekt zależny od znaczenia: w jednych kontekstach czasowniki są niedokonane, w innych dokonane. Jest w tej grupie 7 czasowników z sufiksem *-ną-* należących do grupy 1₆ (ndk) lub 1₇ (dk), 5 czasowników z sufiksem *-i-* (po spółgłoskach funkcjonalnie miękkich *-y-*) z grupy 2₁ i 1 z grupy 1₃:

brzęknąć: a) ndk 'nabrzmiwać, obrzmiwać', np. *Twarz mu brzęknie.*; b) dk *brzęknąć* 'zadźwięczeć', np. *Brzęknęły struny harfy., Chłopak brząknął na gitarze.*

cisnąć: a) ndk 'uciskać, naciskać', *Woda ciśnie na dno zbiornika., Cisną mnie te buty.*; b) dk 'rzucić z siłą', *Cisnął czapkę na stół.*

pierzchnąć: a) ndk 'stawać się szorstkim', *Skóra pierzchnie od proszków do prania.*; b) dk 'uciec w popłochu, Nieprzyjaciel pierzchnął z pola walki.

rznąć: a) ndk 'ciąć, przecinać', *Michał rżnie sieczkę w stodole.*; b) dk 'rzucić czymś z siłą', 'uderzyć kogoś mocno (wulgarnie)', *Rznął czapką o ziemię., Rznął go pięścią między oczy.*

tchnąć: a) ndk 'wydzielać coś z siebie, charakteryzować się czymś' i 'ciężko z trudem oddychać', *Ogromna sień tchnęła wilgocią i przejmującym chłodem., Cała jej postać tchnęła wdziękiem naturalności i prostoty., Ledwie tchnę ze zmęczenia.*; b) dk 'wdmuchać coś w kogo co', *Bóg tchnął duszę w człowieka., W martwy tekst (reżyser) tchnął życie, ruch, siłę.*

wionąć: a) ndk 'wiał lekko', *Wietrzyk cicho wionie.*; b) dk 'powiać nagle', 'machnąć czymś' i 'przemknąć się, ulecieć, zniknąć', *Do wagonu*

wionął wicher ze śniegiem., *Zdjęła szalik i wionęła nim kilkakroć., Miłość dawna i wzbudzone przez nią uczucia szlachetniejsze wionęły na zawsze.*

zionać: a) ndk 'ziać, wyziewać coś z siebie', *Ze zburzonych domów zionęła pustka i martwota.*; b) dk 'dmuchnąć, chuchnąć na kogo co', *Czarnymi włosy obrosta twarz tragarza zionęła na głowę jej oddechem cuchnącym cebulą i winem.*

trącić: a) ndk 'pachnieć czymś', *Ten nóż trąci śledziem.; trącić myszką 'być przestarzałym, niemodnym', Twoje poglądy trąca myszką.*; b) dk 'dotknąć, lekko uderzyć', *Sąsiad trącił mnie łokciem i mrugnął znacząco.*

razić: a) ndk 'sprawiać przykre wrażenie, odstręczać do kogo czego' i 'sprawiać ból, męczyć', *Razi mnie jego sposób bycia., Razi mnie to światło.*; b) 'ugodzić kogoś czymś czym ostrym, zabić', *Raziła go indiańska strzała., Piorun go raził.*

ranić: a) ndk 'sprawiać przykrość, ból', *Rani mnie twoja podejrzliwość.*; b) dk 'zrobić ranę', *Strzelisz i niechący ranisz kolegę.*

raczyć: a) ndk 'częstować czymś kogo', *Raczyli nas, czym mogli.*; b) dk lub ndk zależnie od kontekstu, np. dk *On nawet nie raczył się ze mną przywitać.*, ndk *Księżę pan raczy pana przyjąć, proszę za mną.*

ważyć się: a) ndk 'ważyć się na wadze', *Ważę się co tydzień.*; b) dk lub ndk zależnie od kontekstu, 'odważyć się' i 'mieć odwagę (coś zrobić)', np. dk *Ważyleś się podnieść rękę na własną matkę!?* i ndk *Ważysz się mnie okłamywać?*

ciąć: a) ndk 'krajać, rozcinać', *Tniemy kolorową bibułkę na waziutki paseczki...;* b) dk 'uderzyć kogoś mocno, często czymś ostrym', *Krzyknął na konia i ciął go batem., Ciął go tym razem (ostrzem szabli) przez ramię.*

§ 24. Istnieją też czasowniki bezprzedrostkowe, które bez zmiany znaczenia występują w jednych kontekstach jako niedokonane, w innych jako dokonane.

Do nich należy spora grupa czasowników obcego pochodzenia, np. *abdykować, absentować się, adaptować, adoptować, akredytować, amnestionować, antydatować, anulować, awansować, deportować, doktoryzować (się), dymisjonować, ekshumować, eksploatować, emitować, erygować, ewakuować, ferować (wyrok), habilitować (się), ingerować, internować, izolować, koronować (się), kreować, oferować, parafować, pasteryzować, preliminarować, proklamować, promować, ratyfikować, reaktywować, regenerować (się), rehabilitować, relegować, repatriować, restytuować, rewindykować, rewizytować, rewokować, sekularyzować (się), stornować, subsydiować, sygnować, trepanować, uzurpować, weryfikować, windykować.* W starszych tekstach podwójny aspekt wyka-

zuje *ofiarować* (dziś dk przy ndk *ofiarowywać*). Wszystkie należą do grupy koniugacyjnej 1₁₅.

Rdzennie polskie z tej grupy 1₁₅: *darować*, *mianować*, *wzmiankować* (od rzeczownika *wzmianka*) i *ślubować*. Z innych grup: *braknąć* 1₆ (zastąpiony dziś przez ndk *brakować* 1₁₅ i dk *zabraknąć* 1₆, np. ndk *Brakuje nam pieniędzy* i dk *Zabraknie nam pieniędzy*, zamiast dawnego ndk i dk *Braknie nam pieniędzy*.), *kazać* 1₈ (np. ndk *Rób, co ci każe!* i dk *Jutro każe synowi pojechać do miasta.*), archaiczny *jawić się* 2₁ (zastąpiony dziś przez ndk *zjawiać się* i *pojawić się* oraz dk *zjawić się* i *pojawić się*). W tekstach dawniejszych jako dwuaspektowy występuje też czasownik *frunąć* 1₇, dziś dokonany (jedno-kierunkowy czasowniki „ruchu”, § 20).

Podobnie dwuaspektowe bywają w pewnych kontekstach czasowniki *raczyć* i *ważyć się* wyżej pokazane (§ 23).

Pamiętajmy, że są też dwuaspektowe czasowniki z przedrostkami: *podobać się*, *potrafić* i *zwyknąć* (§ 10).

PODZIAŁ CZASOWNIKÓW NA GRUPY FORMALNE

§ 25. Podstawą podziału jest budowa morfologiczna form osobowych czasu teraźniejszego i różnice zachodzące między budową tych form i budową bezokolicznika.

Ze względu na zakończenia 1. i 2. osoby liczby pojedynczej w czasie teraźniejszym (i przyszłym dokonanym) dzielimy czasowniki tradycyjne na 4 koniugacje: pierwsza *-ę*, *-esz*, druga *-ę*, *-isz* (po spółgłosce funkcjonalnie miękkiej *-ysz*, zob. § 2), trzecia *-am*, *-asz* i czwarta *-em*, *-esz*. Ze względu na formę bezokolicznika czasowniki 1. koniugacji dzielą się na 15 grup, a czasowniki 2. koniugacji na 3 grupy; koniugacje 3. i 4. nie dzielą się na drobniejsze grupy.

W 11-tomowym *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego⁵ (skrót: SDor) i w 3-tomowym *Słowniku języka polskiego* pod red. M. Szymczaka⁶ (także w innych słownikach, których podstawą jest SDor) czasowniki są podzielone na 11 grup. Podział ten został wypracowany przez J. Tokarskiego⁷. Nie jest dokładny i dlatego nie został tutaj zastosowany.

⁵ T. I-XI, Warszawa 1958-1969.

⁶ T. I-III, Warszawa 1978.

⁷ *Czasowniki polskie. Formy, typy, wyjątki, słownik*, Warszawa 1951.

WYKAZ GRUP CZASOWNIKOWYCH

koniug./grupa	bezokolicznik	1. osoba	2. osoba	Grupy w SDor i SSz
1/1	<i>piec</i>	<i>piek-ę</i>	<i>piecz-e-sz</i>	XI
	<i>móc</i>	<i>mog-ę</i>	<i>moż-e-sz</i>	
2	<i>pleś-ć</i>	<i>plot-ę</i>	<i>pleci-e-sz</i>	X c
3	<i>cią-ć</i>	<i>tn-ę</i>	<i>tni-e-sz</i>	
4	<i>drze-ć</i>	<i>dr-ę</i>	<i>drz-e-sz</i>	XI
5	<i>rw-a-ć</i>	<i>rw-ę</i>	<i>rwi-e-sz</i>	
	<i>br-a-ć</i>	<i>bior-ę</i>	<i>bierz-e-sz</i>	
6	<i>chud-ną-ć</i>	<i>chud-n-ę</i>	<i>chud-ni-e-esz</i>	V a, b, c
	<i>sch-ną-ć</i>	<i>sch-n-ę</i>	<i>sch-ni-e-sz</i>	
7	<i>pty-ną-ć</i>	<i>pty-n-ę</i>	<i>pty-ni-e-sz</i>	IX
	<i>klep-ną-ć</i>	<i>klep-n-ę</i>	<i>klep-ni-e-sz</i>	
8	<i>kop-ną-ć</i>	<i>kop-n-ę</i>	<i>kop-ni-e-sz</i>	XI
	<i>pis-a-ć</i>	<i>pisz-ę</i>	<i>pisz-e-sz</i>	
9	<i>mle-ć</i>	<i>miel-ę</i>	<i>miel-e-sz</i>	X a
10	<i>bi-ć</i>	<i>bi-j-ę</i>	<i>bi-j-e-sz</i>	
	<i>ży-ć</i>	<i>(y-j-ę)</i>	<i>ży-j-e-sz</i>	X b
<i>ku-ć</i>	<i>ku-j-ę</i>	<i>ku-j-e-sz</i>		
11	<i>sia-ć</i>	<i>sie-j-ę</i>	<i>siej-e-sz</i>	III
12	<i>tyśi-e-ć</i>	<i>tyśie-j-ę</i>	<i>tyśi-e-j-e-sz</i>	IX
13	<i>da-wa-ć</i>	<i>da-j-ę</i>	<i>da-j-e-sz</i>	XVIII a
14	<i>pis-ywa-ć</i>	<i>pis-uj-ę</i>	<i>pis-uj-e-sz</i>	
15	<i>usług-iwa-ć</i>	<i>usług-uj-ę</i>	<i>usług-uj-e-sz</i>	VIII b
	<i>druk-owa-ć</i>	<i>druk-uj-ę</i>	<i>druk-uj-e-sz</i>	
2/1	<i>prosz-i-ć</i>	<i>prosz-ę</i>	<i>prosz-i-sz</i>	VI a
	<i>kończ-y-ć</i>	<i>kończ-ę</i>	<i>kończ-y-sz</i>	
2	<i>widz-i-e-ć</i>	<i>widz-ę</i>	<i>widz-i-sz</i>	VII a
	<i>stysz-e-ć</i>	<i>stysz-ę</i>	<i>stysz-y-sz</i>	
3	<i>sp-a-ć</i>	<i>spi-ę</i>	<i>śpi-i-sz</i>	VII b
3	<i>zna-ć</i>	<i>zna-m</i>	<i>zna-sz</i>	I
	<i>puk-a-ć</i>	<i>puk-a-m</i>	<i>puk-a-sz</i>	
	<i>mi-ja-ć</i>	<i>mi-ja-m</i>	<i>mi-j-a-sz</i>	
	<i>zie-wa-ć</i>	<i>zie-wa-m</i>	<i>zie-wa-sz</i>	
4	<i>gr-ywa-ć</i>	<i>gr-ywa-m</i>	<i>gr-ywa-sz</i>	II
	<i>umi-e-ć</i>	<i>umi-e-m</i>	<i>umi-e-sz</i>	

Podany tu wykaz czasowników zawiera czasowniki bez przedrostków (wyjątek: *usługiwać* z *u-*), mimo że w każdej z grup jest nieporównanie więcej czasowników z przedrostkami (np. obok *ciąć* : *naciąć*, *obciąć*, *odciąć*, *przeciąć*, *ściąć*). Liczebność poszczególnych grup jest różna.

§ 26. Czasowniki nieregularne, z różnych powodów nie mieszczące się w wyżej wymienionych grupach czasowników odmieniających się regularnie:

być, dać, jeść, wiedzieć i powiedzieć, mieć, chcieć, wziąć, iść, jechać, siąść, znaleźć, pomnieć i pachnieć; w funkcji orzeczenia w zdaniu występują przymiotniki *powinien* i *winien* przyjmujące zakończenia osobowe jak czasowniki *(po)winien-em, (po)winien-eś* itd.

DWA TEMATY FLEKSYJNE CZASOWNIKA

§ 27. Bezokolicznik, będący – jak już wiemy – reprezentacyjną formą czasownika (§ 1), ma prawie u wszystkich czasowników (z wyjątkiem grupy 1₁) końcówkę *-ć*. Po odcięciu tej końcówki otrzymujemy temat bezokolicznika. Temat ten u czasowników grupy 2, 3 i 4 oraz 9, 10 i 11 koniugacji 1 nie ma żadnego przyrostka. Nie mają go też tematy niektórych czasowników nieregularnych, np. *by-ć, da-ć*. Tematy czasowników grupy 1₁ (typu *piec, móc*) otrzymujemy, wyjątkowo, po odcięciu końcówki *-ę* (1. osoby l. pojed.): *piek-, mog-*; nie ma w nich przyrostka. W grupach 1₆ i 1₇ jest przyrostek *-ną-*. Różnica między tymi dwiema grupami polega na tym, że w grupie 1₆ czasowniki bez przedrostków są niedokonane, a w grupie 1₇ dokonane (z przedrostkami w obu grupach dokonane; § 9). Tematy bezokolicznika w pozostałych grupach mają przyrostki: *-a-, -e-, -wa-, -ywa-* (po *k, g* i *ch* jest *-iwa-*, np. *pod-skak-iwa-ć, u-sług-iwa-ć, pod-słuch-iwa-ć*), *-owa-, -i-* (po funkcjonalnie miękkiej spółgłosce jest *-y-*, np. *kończ-y-ć, służ-y-ć, susz-y-ć* w grupie 2₁) oraz *-ja-*.

§ 28. Po odcięciu końcówki *-sz* w formie 2. osoby l. poj. otrzymujemy temat czasu teraźniejszego (temat praesentis). Kończy się on zawsze samogłoską tematyczną: w koniugacji 1 i 4 samogłoską tą jest przyrostek *-a-*, a w koniugacji 2 przyrostek *-i-* lub *-y-* (po spółgłosce funkcjonalnie miękkiej, np. *kończ-y-, służ-y-*); w koniugacji 3 samogłoską tematyczną jest samogłoska *a*, która najczęściej jest odrębnym sufiksem *-a-*, rzadziej zakończeniem sufiksów *-ja-* i *-wa-*, a bardzo rzadko wchodzi w skład sufiksu *-ywa-* (*gr-ywa-*) lub rdzenia (*zna-*).

W koniugacji 1 temat praesentis różni się znacznie od tematu bezokolicznika: w grupach 1-5 różne są rdzenie, w grupach 6 i 7 występujący w bezokoliczniku sufiks *-ną-* zmienia się w czasie teraźniejszym w *-n-* i *-ń-*, w grupach 10-12 w temacie prezentywnym pojawia się *-j-* (tzw. konektyw), w grupie 13 *-wa-* zmienia się w *-j-*, a w grupach 14 i 15 *-ywa-* (*-iwa-*) i *-owa-*

przechodzą w *-uj-*. Różne są też tematy w grupach 2 i 3 koniugacji 2. Czasowniki grupy 1 koniugacji 2 oraz czasowniki koniugacji 3 i 4 mają tematy czasu teraźniejszego równe tematom bezokolicznika.

AFIKSY CZASOWNIKOWE

§ 29. Przyrostki (sufiksy) są pokazane w wykazie grup czasownikowych (§ 25) i przy prezentacji tematów fleksyjnych czasowników (§ 27). Pełnią one funkcje zarówno formantów fleksyjnych, jak i formantów słotwórczych.

§ 30. Przedrostków (prefiksów) czasownikowych jest 17. Powstały z przyimków i dzisiaj jeszcze większość z nich ma swoje odpowiedniki w przyimkach. W wielu wypadkach zachowują też znaczenia przyimków. Oto ich wykaz: *do-*, *na-*, *nad(e)-*, *o-* (*ob(e)-*), *przed(e)-*, *przy-*, *roz(e)-*, *u-*, *w(e)-*, *od(e)-*, *po-*, *pod(e)-*, *prze-* 'przez', *wy-*, *wz-* (*ws-*, *wez-*, *wes-*), *z(e)-* (*s-*, *ś-*) 'łac. *cum*' i 'ex', *za-*.

Nie mają odpowiedników w przyimkach przedrostki: *ob-* 'dookoła' (w tym znaczeniu występuje też *o-*), *roz-* 'w różne strony od punktu środkowego', *wy-* 'łac. *e(x)*' i *wz-* 'z dołu do góry'.

Przedrostki zakończone spółgłoską przybierającą „ruchome e” przed trudnymi do wymówienia grupami spółgłosek: *nade-rwać*, *obe-jść dom dookoła*, *ode-jść od kogoś*, *pode-przeć*, *roze-brać się*, *we-pchnąć*, *ze-brać* itp. Przedrostek *wz-* (przed spółgłoską bezdźwięczną *ws-*) przyjmuje w takich wypadkach postać *wez-* (ew. *wes-*), np. *wez-brać* (*rzeka wezbrata*), *westchnąć*; wyjątkowe jest *wze-jść* (*słońce wze-szło*). Przedrostek *z-* oznaczony jest literą *z* przed spółgłoskami dźwięcznymi, przed *h* (bywa ono wymawiane bezdźwięcznie, jak *ch*) oraz przed bezdźwięcznymi *s*, *ś* i *sz*, np. *z-badać*, *z-mazać*, *z-równać*, *z-łapać*, *z-hańbić*, *z-harmonizować*, *z-sunąć*, *z-siekać*, *z-szyć*; przed innymi bezdźwięcznymi pisze się *s-*, np. *s-palić*, *s-topić*, *s-chodzić*; przed *ć* pisze się *ś-*: *ś-cierać*, *ś-cinać*. W czasownikach *z-d-jać* (odmiana: *zdejmę zdejmiesz* itd.) i *z-d-radzić* wstawiono *d*, by uniknąć trudnej niegdyś wymowy połączeń spółgłosek *zj* i *zr*.

Przy analizie słotwórczej czasownika należy zwracać uwagę na następujące przypadki.

Istnieją czasowniki mające w swoim składzie przedrostki należące do podstaw słotwórczych: *dorośleć* od *dorośleć*, *nadzorować* od *nadzór*,

porządkować od *porządek*, *uprzemysłowić* od *przemysłowy*, *zadatkować* od *zadatek* itp. Mamy kilka czasowników z dwoma przedrostkami: *z-o-baczyć*, *z-o-stać (się)*, *z-o-stawić*, *s-prze-dać*, *s-po-tkać*, *s-po-strzec*; przed XIX w. nie miały one przedrostka *z-* (*obaczyć*, *prze-dać*, *po-tkać* itd.). Czasowniki *stać się* i *wstać* dawniej brzmiały *s-stać się*, *ws-stać*. W *z-wyciążyć* nie ma przedrostka *wy-* (dawniej *wiciężyc* od *wiciądz*, a to od germańskiego *viking-*). W czasownikach *zzuć buty*, *wzuć*, *obuć się* (także we wtórnych *zzuwać*, *wzuwać*, *obuwać się*) historycznym rdzeniem jest *-u-*, nie *-zu-* i nie *-bu-*. Istnieją wreszcie czasowniki z rdzeniami zaczynającymi się od głosek *w*, *z*, *s* i *ś*, które ktoś nie znający dobrze języka polskiego może uważać za przedrostki, np. *wróżyc*, *wtórować*, *zbroić* (= *zbrj-i-ć*, od *zbroja*), *zwać*, *straszyć*, *ścielić*.

§ 31. W funkcji formantu słowotwórczego występuje też zaimek *się*, najczęściej wspólnie z niektórymi przedrostkami, np. w czasownikach *doczekać się* (*Nie mogłem się doczekać!*), *napracować się* (*Dość się już w swoim życiu napracowałem!*), *wytańczyć się* (*Wytańczyłem się w tym karnawale do syta.*). Przedrostki *wy-* i *się* są w takich czasownikach współformantami.

W niektórych pracach poświęconych czasownikom polskim zaimek *się* nazywa się postfiksem. Termin został wzięty z prac o czasownikach rosyjskich, w których zaimek *s'a* stoi zawsze w postpozycji (po czasowniku: *on kupals'a* 'on się kąpał'). W języku polskim zaimek ten stoi po czasowniku bardzo rzadko, dlatego używanie tego terminu jest nieuzasadnione.

CZASY GRAMATYCZNE I TZW. PARY ASPEKTOWE

§ 32. Wiemy już (§ 7), że w języku polskim uwzględnia się 3 podstawowe czasy: teraźniejszy zawierający w sobie tzw. chwilę mówienia, przeszły poprzedzający chwilę mówienia i przyszły następujący po chwili mówienia. W obrębie czasów nieteraźniejszych: przeszłego i przyszłego, występują przejawy będące w trakcie realizacji, tzn. niedokonane, i przejawy zrealizowane, dokonane. Przejawy realizujące się w chwili mówienia (w czasie teraźniejszym) są, oczywiście, niedokonane. Przyjmujemy więc, że w języku polskim jest 5 czasów gramatycznych: 1. teraźniejszy (praesens), 2. przeszły niedokonany (praeteritum imperfectum), 3. przeszły dokonany (praeteritum perfectum), 4. przyszły niedokonany (futurum imperfectum) i 5. przyszły doko-

nany (futurum perfectum). W starszych tekstach występuje jeszcze tzw. czas zaprzeszyły (plusquamperfectum) oznaczający przejawy wcześniejsze od przejawów oznaczonych formami obu czasów przeszłych.

Formy czasów niedokonanych (imperfektywnych), tzn. teraźniejszego, przeszłego ndk i przyszłego ndk, mogą być tworzone tylko od czasowników niedokonanych, a formy czasów dokonanych, tzn. przeszłego dk i przyszłego dk, tylko od czasowników dokonanych. By więc przedstawić jakiś przejaw we wszystkich czasach gramatycznych, potrzeba dwu czasowników o tym samym znaczeniu podstawowym, ale o różnym aspekcie. Takie dwa czasowniki nazywamy parą aspektową (skrót: PA). Tworzenie form osobowych w pięciu czasach, a więc i tworzenie par aspektowych jest bardzo trudne dla kogoś, kto posługuje się językiem niesłowiańskim jako językiem ojczystym (w językach niesłowiańskich formy osobowe wszystkich czasów gramatycznych tworzone są od jednego czasownika).

§ 33. Pokazujemy niżej 4 typy par aspektowych. W lewej kolumnie są czasowniki niedokonane, w prawej dokonane. Przy czasownikach są cyfry wskazujące, do której grupy koniugacyjnej czasownik należy.

1. <i>pal-i-ć</i> 2₁ <i>rob-i-ć</i> 2₁ <i>ros-ną-ć</i> 1₆ <i>pi-ć</i> 1₁₀ <i>szy-ć</i> 1₁₀ <i>pis-a-ć</i> 1₈ <i>pak-owa-ć</i> 1₁₅	<i>s-pal-i-ć</i> dokumenty, książkę itp. <i>z-rob-i-ć</i> ławę, stół <i>u-ros-ną-ć</i> np. chłopiec rośnie – urósł <i>wy-pi-ć</i> szklankę herbaty <i>u-szy-ć</i> sukienkę, spodnie <i>na-pis-a-ć</i> wiersz, list, książkę <i>s-pak-owa-ć</i> książki do teczki
2. <i>roz-pal-a-ć</i> 3 <i>do-rabi-a-ć</i> 3 <i>ob-rast-a-ć</i> 3 <i>prze-pi-ja-ć</i> 3 <i>przy-szy-wa-ć</i> 3 <i>za-pis-ywa-ć</i> 1₁₄ <i>o-pak-ow-ywa-ć</i> 1₁₄	<i>rozpal-i-ć</i> 2₁ ognisko <i>do-rob-i-ć</i> 2₁ klucz do zamka <i>ob-ros-ną-ć</i> 1₆ np. staw obrasta – obrósł sitowiem <i>prze-pi-ć</i> 1₁₀ majątek <i>przy-szy-ć</i> 1₁₀ guzik do koszuli <i>za-pis-a-ć</i> 1₈ czyjś adres w notesie <i>o-pak-owa-ć</i> 1₁₅ szkło w papier
3. <i>wrac-a-ć</i> 3 <i>puszcz-a-ć</i> 3 <i>sięg-a-ć</i> 3 <i>mi-ja-ć</i> 3 <i>da-wa-ć</i> 3 <i>sta-wa-ć</i> 1₁₃ <i>kup-owa-ć</i> 1₁₅	<i>wróc-i-ć</i> 2₁ z zagranicy <i>puśc-i-ć</i> 2₁ w ruch maszynę <i>sięg-ną-ć</i> 1₇ ręką po książkę na półce <i>mi-ną-ć</i> 1₇ gmach teatru <i>da-ć</i> _{nr}g komu np. książkę <i>sta-ną-ć</i> 1₇ np. pociąg staje – stanął <i>kup-i-ć</i> 2₁ książkę, buty itp.

4.	<i>br-a-ć</i> 1 ₅	<i>wzią-ć</i> _{nrg} np. <i>książkę z półki</i>
	<i>sadz-a-ć</i> 3	<i>po-sadz-i-ć</i> 2 ₁ <i>dziecko na krześle</i>
	<i>stawi-a-ć</i> 3	<i>po-staw-i-ć</i> 2 ₁ <i>parasol w kącie</i>
	<i>kłaś-ć</i> 1 ₂	<i>po-łoż-y-ć</i> 2 ₁ <i>kapelusz na półce</i>
	<i>w-kład-a-ć</i> 3	<i>w-łoż-y-ć</i> 2 ₁ <i>plaszcz (na siebie)</i>

W typie 1. czasowniki dokonane tworzone są od niedokonanych (formantami przedrostkowymi), w typach 2. i 3. odwrotnie: czasowniki niedokonane są tworzone od dokonanych (formantami przyrostkowymi *-a-*, *-ja-*, *-wa-*, *-ywa-*; *kup-owa-ć* jest wyjątkiem (w języku potocznym słyszy się też *kup-ywa-ć*). W typie 4. pary aspektowe są nieregularne. Dokładniejsze informacje o PA w §§ 9,19.

§ 34. W parach aspektowych występują tylko te czasowniki, które oznaczają przejawy (zwykle czynności i procesy, rzadko stany) mogące powodować w chwili zakończenia właściwe sobie bezpośrednio rezultaty: czasownik ndk przedstawia przejaw będący (w teraźniejszości, przeszłości lub przyszłości) w toku realizacji i zdążający do celu, tzn. do osiągnięcia odpowiedniego rezultatu (mówimy, że jest konatywny), a czasownik dk informuje o osiągnięciu (w przeszłości lub przyszłości) tego celu, tzn. o wytworzeniu się rezultatu. Przykłady: Zdanie *Okręt wypływał* (ndk) *z portu*. znaczy 'Okręt płynąc dążył bezpośrednio do tego, by znaleźć się poza portem' (wy- 'poza coś, z czegoś'), a zdanie *Okręt wypłynął* (dk) *z portu*. znaczy 'Okręt płynąc osiągnął cel bezpośredni, tzn. znalazł się poza portem'. Zdanie *Mama szyła* (ndk) *Monice sukienkę*. znaczy 'Mama szyjąc dążyła do tego, by sukienka dla Moniki była gotowa, uszyta', a zdanie *Mama uszyła* (dk) *Monice sukienkę*. znaczy 'Mama szyjąc osiągnęła cel tego szycia, czyli to, że sukienka dla Moniki jest gotowa'. W zdaniu *Ojciec łysiał* (ndk). proces zdąża do tego, by ojciec stał się łysy, a w zdaniu *Ojciec wyłysiał* (dk). proces łysienia jest ukończony, ojciec jest łysy. Itp.

Celem i rezultatem przejawu bywa w parze aspektowej: a) nowy „byt” konkretny lub abstrakcyjny: *sam robiłem – zrobiłem ten stół*, *popelniam – popelnilem fatalny błąd*; b) nowa lub bardziej intensywna cecha: *siwiałem – osiwiałem* (cecha podmiotu), *suszyła – wysuszyła bieliznę*, *kwiat więdnie – zwiadł*, *zwiększam – zwiększyłem szybkość*; c) nowy stosunek między przedmiotami: *okręt wypływa – wypłynął z portu*, *wbijiałem – wbiliłem gwóźdź w ścianę* (stosunek: gwóźdź w ścianie); d) nowy stan podmiotu lub przedmiotu: *pociąg stawał – stanął* (nowy stan: pociąg stoi), *uczy się – nauczył się* (stan: umie); e) kombinacje wyżej wymienionych elementów: *matka kładzie – poło-*

żyła dziecko do łóżeczka (nowy stan: dziecko leży, nowe stosunki: dziecko w łóżeczku).

Informacja o bezpośrednim celu-rezultacie przejawu imperfektywnego (ndk) zawarta bywa albo w samym czasowniku, albo w czasowniku z podmiotem, albo w czasowniku z podmiotem, dopełnieniami i różnymi okolicznikami, ale nie z odrębnym okolicznikiem celu, bo ten pokazuje cel dalszy, nie bezpośredni. Na przykład w *zmierschcha się* (dk *zmierschło się*) cel jest zawarty w samym czasowniku, w *walić się* w czasowniku i podmiocie (por. *dom się wali – zawałił się i wszystko się wali*), w *kłaść książkę na biurko* cel wskazuje czasownik z dopełnieniem i okolicznikiem miejsca. Bardzo wyraźny jest cel w PA mającej oba czasowniki z przedrostkami w funkcji przyimkowej: w *prze-chodzić – przejść przez ulicę, od-pływać – odpłynąć od brzegu, wy-nosić – wynieść coś z domu, przed-stawiać – przedstawić policji dowód osobisty* itp. celami-rezultatami są stosunki wyznaczone przedrostkami *prze-, od-, wy-, przed-*. Dlatego łatwiej jest tworzyć takie pary (wyżej typ 1) niż inne. Czasownik ndk, którego bezpośredni cel musi być wskazany odrębnym okolicznikiem celu, nie ma odpowiedniego czasownika dk, z którym by mógł tworzyć PA. „Nieparzyste” są więc czasowniki np. w zdaniach: *Stałam w kolejce za kawą., Idę kupić bilet., Chodziłem tam dla rozrywki., Siedzę tu, żeby wypocząć.* Są i takie czasowniki, których celu nie można wskazać, bo go nie mają, np. *słyszeć hałas, widzieć kogoś, znać kogoś, umieć coś.* Okolicznik celu przy ndk czasownikach „celowych” wskazuje cel dalszy, np. w *Kupowałem książkę, by sprawić synowi przyjemność.* Dodać tu trzeba, że w PA przejaw oznaczony czasownikiem ndk może być wielokrotny, poszczególne akty takiego przejawu muszą jednak zdążać do tego samego bezpośredniego celu: *Czytałem tę książkę nocami i już ją przeczytałem.*

Powyższymi właściwościami charakteryzują się przede wszystkim czynności i procesy. Czasowniki stanowe występują w PA bardzo rzadko, bo rzadko bywają celowe. Przykłady: *kura wysiaduje – wysiedziała kurczęta, odsypiałem – odespałem bezsenną noc, obiad muszę (teraz) odsiadywać – odsiedzieć* (bo mi nie wypada wyjść od przyjaciół tuż po obiedzie).

O parach aspektowych jest jeszcze mowa w §§ 17 i 19.

§ 35. System polskich czasów gramatycznych przedstawiamy tu na przykładzie par aspektowych *żyć – uszyć* i *wypływać – wypłynąć*:

czas przeszły ndk:

Krawiec szył garnitur synowi., Okręt wypływał z portu.

czas przeszły dk:	<i>Krawiec uszył garnitur synowi., Okręt wypłynął z portu.</i>
czas teraźn. ndk:	<i>Krawiec szyje garnitur synowi., Okręt wypływa z portu.</i>
czas przyszły ndk:	<i>Krawiec będzie szył garnitur synowi., Okręt będzie wypływał z portu.</i>
czas przyszły dk:	<i>Krawiec uszyje garnitur synowi., Okręt wypłynie z portu.</i>

System ten można przedstawić schematycznie na linii symbolizującej czas biegnący od nieskończoności przez chwilę mówienia do nieskończoności:

A	B	0	A ₁	B ₁
<i>szył wypływał</i>		<i>szyje wypływa</i>		<i>będzie szył będzie wypływał</i>
	<i>uszył wypłynął</i>		<i>uszyje wypłynie</i>	

Punkt 0 oznacza chwilę mówienia, która ciągle „ucieka” w przeszłość. Punkty A i A₁ symbolizują momenty rozpoczęcia przejawu w przeszłości i przyszłości, a punkty B i B₁ – momenty ukończenia akcji i osiągnięcia rezultatu w przeszłości i przyszłości. Używając czasownika ndk mówiący myśli o trwaniu lub powtarzaniu się czynności czy procesu w przeszłości, teraźniejszości lub przyszłości, przy czym nie bierze pod uwagę ani momentów rozpoczęcia (A i A₁), ani momentów osiągnięcia rezultatu (B i B₁) przejawu. Przy użyciu czasownika dk mówiący ma na myśli przejaw i jego rezultat, nie zwracając uwagi na moment rozpoczęcia przejawu.

§ 36. Od czasowników dwuaspektowych (§ 23, 24) łatwo się tworzy wszystkie czasy:

czas przeszły ndk:	<i>Nie płakał, gdy mu kazałem iść do domu. Byłem tam, gdy policja go aresztowała.</i>
czas przeszły dk:	<i>Kazałem mu iść do domu. Wczoraj policja aresztowała Roberta Sz.</i>
czas teraźn. ndk:	<i>Rób, co ci każe! Aresztuję was w imieniu prawa.</i>
czas przyszły ndk:	<i>Gdy ci będzie kazał to zrobić, nie będziesz miał nic do gadania. Gdy go będziecie aresztowali, uważajcie, co mówi.</i>
czas przyszły dk:	<i>Jutro każe synowi kupić tę maszynkę. Aresztujecie go, gdy wyjdzie z magazynu.</i>

Jak widać, czasowniki mają jednakowe formy w obu czasach przeszłych i jednakowe w czasie teraźniejszym i przyszłym dokonanym. Wyróżnia się czas przyszły niedokonany.

Pary aspektowe są tu niepotrzebne. Często jednak zamiast czasownika dwuaspektowego używa się w funkcji perfektywnej tego samego czasownika z odpowiednim przedrostkiem: *na-kazać*, *za-aresztować*, *wy-emigrować*, *spodobać się* itp. (po dodaniu formantu przedrostkowego czasownik staje się dokonany, § 9). Dzieje się tak pod naciskiem systemu wymagającego wyraźniej różnicy formalnej między czasownikiem ndk i dk.

§ 37. Czasowniki nie wchodzące w skład par aspektowych i nie będące czasownikami dwuaspektowymi mają koniugację niepełną, bo odmieniają się albo tylko w czasach imperfektywnych (ndk), albo tylko w czasach perfektywnych (dk). Są to więc czasowniki ułomne (*verba defectiva*), np. *być*, *wiedzieć*, *znać*.

Komentarz redakcyjny: Władysław Makarski

THE POLISH VERBS

S u m m a r y

The study contains a synthetic presentation of the semantic and grammatical problems of the Polish verb. In the light of a semantic characterization the following types of verbs are revealed: verbs of state, of process and of function; durative, serial and momentaneous; transitive and intransitive; causative; verbs of movement (unidirectional and multidirectional) as well as other detailed classes estimated with respect to the so called kind of indication, distinguished with respect to the way the action is performed, the speed of the course of the indication, the spatial relations occurring between the subjects and objects involved in the course of the indication, with respect to the particular stages the indication passes, etc. Especially important semantic and grammatical category of the verb is its aspect: perfectivity and imperfectivity.

The semantic categories remain closely dependent on the morphological structure of the verb. By means of prefixes and suffixes used in word-formation the aspect of the verb is expressed (*pisać* – *napisać*, *przepisać* – *przepisywać*), oppositions between iterative and momentaneous verbs (*pisać* – *pisywać*), oppositions in cause-effect pairs (*przywrzeć* – *przywierać*), in frequency pairs (*stukać* – *stuknąć*). Perfective unprefixated verbs are a special group: momentous ones, like *machnąć*, *strzelić* and two-aspect ones like *trącić*, *abdykować*. The pronoun *się* may be a formative: in reflexive (*myć się*), active (*śmiać się*) and perfective verbs like *napracować się*.

Conjugation of the verb first of all consists of tenses – there are five of them: 1. Present (praesens), 2. Past Imperfect (praeteritum imperfectum), 3. Past Perfect (praeteritum perfectum), 4. Future Imperfect (futurum imperfectum) and 5. Future Perfect (futurum perfectum). The forms of the imperfect tenses, that is of the Present, Past Imperfect and Future Imperfect may only be formed from imperfect verbs and forms of the perfect tenses, that is of the Past Perfect and Future Perfect – only from perfect verbs. Hence in order to present an indication in all the grammatical tenses two verbs are necessary with the same basic meaning but different aspects. Such two verbs constitute an aspect pair.

In the conjugation of the Polish verb two flexion themes appear: those of the infinitive and of the present tense. With respect to the kind of endings verbs are divided into four conjugations: 1. *-ę, -esz*, 2. *-ę, -i(-y)sz*, 3. *-am, -asz*, and 4. *-em, -esz*. With respect to the form of the infinitive verbs in the first conjugation are divided into 15 groups, verbs in the second one into 3 groups, and the third and fourth conjugations are not divided into smaller groups.

Translated by Tadeusz Karłowicz